

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1990-1997 рр.)**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 611 групи

Скрипничук Мар'яна Деонізіївна

Керівник:

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України

Рєєнт О.П.

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2023 р.

Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.

Чернівці – 2023

Анотація

Робота присвячена одному із найскладніших періодів в історії вітчизняних Збройних сил – після проголошення незалежності України. Адже саме у той час новоствореній українській армії довелося пройти непростий шлях організації і становлення. У дослідженні на основі аналізу історичних та військово-теоретичних праць і документів проаналізовано зародження ідеї та передумови створення Збройних сил України; охарактеризовано основні етапи військового будівництва в Україні у 1990-1997 рр.; визначено успіхи й труднощі становлення українського війська на початках української незалежності.

Ключові слова: *Збройні сили України, незалежність, роди військ, Чорноморський флот, без'ядерний статус.*

Abstract

The work is devoted to one of the most difficult periods in the history of the Ukrainian Armed Forces – after the declaration of independence of Ukraine. After all, it was at that time that the newly created Ukrainian army had to go through a difficult path of organization and formation. The study, based on the analysis of historical and military-theoretical works and documents, analyzed the origin of the idea and the prerequisites for the creation of the Armed Forces of Ukraine; the main stages of military construction in Ukraine in 1990-1997 are characterized; the successes and difficulties of the formation of the Ukrainian army at the beginning of Ukrainian independence are determined.

Keywords: *Armed Forces of Ukraine, independence, types of troops, Black Sea Fleet, non-nuclear status.*

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Скрипничук М.Д.

(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Зародження ідеї та передумови створення Збройних сил України	15
Розділ I. Початковий етап будівництва українського війська	34
Розділ III. Успіхи й труднощі становлення ЗСУ (1993-1997 рр.)	65
Висновки	88
Список джерел та літератури	93

ВСТУП

Актуальність проблеми дослідження. За кілька десятиліть своєї історії Збройні сили України пройшли складний і суперечливий розвиток, зумовлений соціально-економічними проблемами країни, дією різноманітних зовнішньополітичних чинників. Водночас, із початком російської агресії проти України наше військо продемонструвало стрімке відродження своїх бойових можливостей і поряд з іншими структурами, що входять до сектору безпеки й оборони стало ключовим фактором збереження незалежності та демократичного розвитку держави.

З іншого боку, після закінчення «холодної війни» політичні й військові лідери практично всіх країн почали усвідомлювати, що загроза національному суверенітету не обмежується лише іноземними військами. Також існують різноманітні інші форми небезпеки, такі як тероризм, громадянські конфлікти, організована злочинність, кіберзлочини та корупція. В результаті цього практично у всіх збройних силах світових держав розпочався (або й продовжується до цього часу) процес оборонної реформи.

На фоні цього, магістральна спрямованість воєнної політики України передбачає захист країни від воєнних загроз відповідно до національних інтересів та визначає її намір дотримуватися курсу на повну інтеграцію до європейських і євроатлантичних структур у сферах безпеки та міжнародного військового співробітництва. Реалізація цього напрямку надасть Україні можливість активно брати участь у спільному формуванні політики безпеки й оборони в Європі.

Для окреслення актуальності обраної теми зазначимо і те, що сучасна військово-політична обстановка довкола України визначається непередбачуваністю та нестабільністю подій і процесів, особливо після повномасштабного вторгнення військ Російської Федерації 24 лютого 2022 р. В умовах цієї складної ситуації роль Збройних сил в розвитку України та будівництві її мирного майбутнього не тільки не зменшилася, а навпаки, невпинно зростає. Всі зміни, що відбуваються у військово-політичній та

воєнно-стратегічній обстановці, поставили нашу державу перед непростю, але об'єктивною необхідністю зміцнення й вдосконалення українського війська. Модернізація Збройних сил України, перетворення їх на ефективний інструмент захисту залишається нагальним, одним із головних завдань, що стоять сьогодні перед нашою державою.

Одним із найскладніших періодів в історії вітчизняних Збройних сил стали 1990-і рр. (після проголошення незалежності України). Адже саме у той час новоствореній українській армії довелося пройти непростий шлях організації і становлення.

Обґрунтування необхідності проведення запропонованого дослідження посилюється й через відсутність аналітичної роботи, яка б окреслила процеси трансформації української армії наприкінці ХХ ст., висвітлила труднощі створення, організації та функціонування Збройних сил України в означені роки.

Мета роботи – відтворення на основі аналізу історичних та військово-теоретичних праць, документів процесу створення й динаміки поступової трансформації організаційно-штатної структури армії, як важливої інституції української держави, системи її бойового вишколу, оснащення та комплектування.

Поставленій меті підпорядковані основні **завдання**:

- проаналізувати зародження ідеї та передумови створення Збройних сил України;
- охарактеризувати основні етапи військового будівництва в Україні у 1990-1997 рр.;
- визначити успіхи й труднощі становлення українського війська на початках української незалежності.

Об'єктом дослідження визначено процес формування й розбудови Збройних сил України.

Предметом нашого дослідження визначено аналіз історичних подій та практичних рішень, котрі призвели до виникнення української армії та її поступової подальшої трансформації.

Хронологічні межі роботи зумовлені предметом наукового пошуку й охоплюють період 1990-1997 рр., хоча для виявлення передумов створення Збройних сил України доводилося виходити за ці хронологічні рамки. Вибір нижньої межі – 1990 р. – пов'язаний зі створенням у Харкові Українського військового комітету – організації, яка поставила собі за мету відродження національних Збройних сил. Верхня межа – 1997 р. – обумовлена завершенням основних процесів щодо формування вітчизняної армії та розподілу Чорноморського флоту.

Географічні рамки охоплюють територію незалежної України в кордонах, визнаних станом на момент виходу зі складу СРСР.

Методи дослідження складають загальноприйняті у сучасній історіографії принципи об'єктивності й історизму, світоглядного плюралізму та фахової відповідальності, компетентного дослідження явищ в розвитку і всебічності. А з метою глибокого та об'єктивного осмислення явищ і процесів, котрі досліджуються, застосовувалися системний та проблемно-хронологічний підхід, методи аналізу й синтезу, аналогій, систематизації і узагальнення.

Історіографія. Історії створення та розвитку ЗСУ приділяється значний обсяг видань, котрі становлять широкий комплекс публікацій, підготовлених вітчизняними дослідниками, аналітиками та військовими фахівцями. Формування й розвиток історіографії щодо створення та функціонування Збройних сил України обумовлені характером процесів державотворення, а також загальними тенденціями військового будівництва і тематичною спрямованістю наукових досліджень. Зважаючи на це, можна виділити три етапи розвитку історіографії досліджуваної проблеми й, відповідно, три групи робіт: 1) праці, написані впродовж 1990-1997 рр., (тобто сучасниками описуваних процесів, що мали місце у ЗСУ); 2) створені за 1998-2013 рр., часи,

коли відбувалися часті зміни зовнішньополітичного курсу та внутрішньополітичних пріоритетів України, що відобразилося на становищі ЗСУ та на тематиці історичних публікацій щодо становлення і розвитку вітчизняного війська; 3) опубліковані після 2014 р. – початку збройної агресії РФ проти України.

Активному розгортанню досліджень на військову тематику сприяло відкриття в нашій державі вищих військових навчальних закладів та науково-дослідних центрів. Починаючи з 1994 р., вивчення аспектів військової історії отримало новий імпульс завдяки діяльності Національної академії оборони України та Національного університету «Львівська політехніка». Наукові дослідження в галузі військової тематики також активно проводилися в Науково-дослідному центрі гуманітарних проблем Збройних сил України. Також суттєво зростає приріст історичних знань про українську армію завдяки підготовці дисертаційних досліджень із військової історії [44, с. 34].

Розглянемо першу групу, яка за кількістю досліджень є найменшою. З розпадом СРСР почали висвітлюватися ключові напрямки будівництва національних збройних сил. Певні знання про українське військо поступово розширювалися дякуючи науковим та науково-практичним заходам. Вже на першій науково-практичній конференції, яка відбулася у Києві 2-3 лютого 1991 р. в приміщенні Спілки письменників, її учасники визначили можливі шляхи будівництва українського війська: «Рухатися у напрямку від збройних сил СРСР до української армії мирним, парламентським шляхом» [97, с. 8-15].

Першою серйозною роботою в українській історіографії, присвяченій становленню й розвитку Збройних сил України став нарис наукового співробітника львівського Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича Національної Академії наук України Б. Якимовича про армію та флот незалежної України і непростий процес їхнього подальшого вдосконалення (праця видана у двох варіантах – як окреме видання [100], так і частина розділів загальної роботи [52]).

У науково-популярних виданнях обґрунтовувалася необхідність мати власну армію, визначалися шляхи її створення. Аналізувалася законодавча база, що забезпечувала перепідпорядкування радянських військових формувань новій українській владі, створення вищих органів військового управління, видів збройних сил. Зусилля дослідників зосереджувалися на проблемах ядерного роззброєння та скороченні звичайних озброєнь згідно із міжнародними документами [66].

На початковому етапі сухопутні війська організаційно й адміністративно підпорядковувалися Міністерству оборони, а від 1994 р. – Генеральному штабу ЗСУ. Проте розробка організаційно-штатної структури об'єднань, з'єднань і частин цього виду військ затягувалося у зв'язку із відсутністю функціонального командування, яке стало предметом дискусій на рівні військових кіл [84, с. 12].

Значно об'ємнішими є матеріали умовної другої групи досліджень. Вже 2001 р. група фахівців підготувала нарис про військове будівництво на теренах України у ХХ ст. та коротко розглянула початковий період формування збройних сил [35, с. 277].

Із поступовим розширенням кола дослідників і нагромадженням обсягу історичних знань почали видаватися монографічні праці. В 2001 р. побачило світ дослідження, в якому розглянуто становлення національного війська у процесі українського державотворення [62, с. 108-129].

У випущеній тим же роком монографії, базуючись на аналізі десятирічного досвіду державотворення, автори прийшли до висновку, що Україна мала всі необхідні передумови для створення боєздатної армії, здатної захистити країну від будь-яких воєнних загроз [92].

Початковий етап будівництва ЗСУ також відобразив А. Папікян [72, с. 121-129]. Історіографічний аналіз праць у межах 1991-2011 рр. здійснив О. Покотило [76]. О. Гапєєва розкрила механізм підготовки перших законодавчих актів військової тематики, відзначила, що при їх розробці

активно вивчався досвід військового будівництва Великобританії, Німеччини та інших країн [42, с. 74-78].

У працях вітчизняних дослідників відображено історію ядерного роззброєння України. Г. Перепелиця доводить, що прийняття принципу без'ядерності стало суттєвою передумовою для міжнародного визнання незалежності України та її права на творення власної армії [72].

В історіографії цього періоду наголошується, що у щойно відродженій українській державі було створено належну законодавчу базу, а це, у свою чергу, дало підстави лідерам країн Співдружності Незалежних Держав на зустрічі у Мінську 30 грудня 1991 р. визнати, що Україна має можливість розпочати створення власних збройних сил. Фахівцями проведено оцінку радянської військової спадщини, котра перейшла Україні. Основні етапи формування Головного штабу Збройних сил України та перетворення його у лютому 1994 р. на Генеральний ґрунтовно висвітлено у праці С. Кириченка [54].

Низка праць свідчать, що військово-політичне керівництво Російської Федерації здійснювало деструктивний вплив на процес формування Збройних сил України. Г. Касьянов чітко акцентує увагу на заявах оточення президента РФ щодо можливого перегляду кордонів із колишніми радянськими республіками [54, с. 106]. М. Сухошин зазначає, що керівництво Росії не полишало намагань зберегти свій вплив на збройні сили, котрі формувалися у пострадянських державах, у тому числі й в Україні [88, с. 151].

Створення системи кадрових органів упродовж відображено в історичному нарисі, підготовленому військовими фахівцями [36]. У виданні вперше висвітлюється діяльність атестаційної комісії Міністерства оборони України, яка забезпечувала добір кадрів для комплектування вищих органів військового управління.

Інший автор, А. Кобзар комплексно розглянув процес становлення структур виховної роботи у збройних силах в досліджуваний період. Автор позитивно оцінив роль новоствореної соціально-психологічної служби,

характерною рисою діяльності котрої став відхід від заідеологізованості. Водночас дослідник відзначив деструктивний вплив обмеженого фінансування гуманітарної складової та дещо поспішного реформування організаційних структур виховної роботи [56].

В історіографії військового будівництва, створеній у 1998-2013 рр. варто виокремити дослідження, присвячені створенню видів Збройних сил України. До тематики створення видових угруповань одними з перших також звернулися А. Папікян [70]. У свою чергу, В. Бринцев, О. Смірнов, М. Факадей, стверджують, що вже у січні 1992 р. поступово розпочалася підготовча робота стосовно створення сухопутних військ як виду ЗСУ [51, с. 73-74]. К. Машовець критично висловився щодо скорочення особового складу сухопутних військ [65, с. 47-53].

Історію створення та поступового розвитку повітряних сил висвітлювали такі науковці, як: І. Руснак, М. Крюков, В. Кохно [79, с. 8-13]. Слід зазначити, що результаті розпаду СРСР Україна дістала третій за розмірами (після Сполучених Штатів Америки й Росії) авіаційний парк, втім характер підходів вищого державного та військового керівництва щодо створення повітряної складової відзначався непослідовністю. Відсутність узгодженої позиції щодо створення нового виду стала ключовою причиною затягування процесу становлення наших повітряних сил. Проявлявся і вплив РФ, котра бажала зберегти південну зону Протиповітряної оборони на території України як складову Об'єднаних збройних сил Співдружності Незалежних Держав (СНД) [99, с. 43-60].

У період з 1991 по 2005 рр. були задіяні спроби створення нового виду Збройних сил України на базі об'єднання Військово-повітряних сил та військ Протиповітряної оборони. Дослідники І. Сокаль та В. Куравський вказують, що в період з 1991 по 1994 рр. розглядалася ідея формування Військово-повітряних сил, тоді як у 1995-1996 рр. обговорювалася концепція військ повітряної оборони. [61, с. 37-41; 85, с. 50-53].

Україна вже у квітні 1992 р. встановила правову основу для формування національних Військово-морських сил. Ця база передбачала, по-суті, їхнє відродження в нових умовах на основі конкретної частини Чорноморського флоту. Однак Російська Федерація оголосила Чорноморський флот стратегічним об'єктом і тим обґрунтувала його приналежність до Об'єднаних сил СНД. Питання розподілу флоту та базування російського ВМФ стало головним конфліктогенним фактором у відносинах між Україною й Росією. В. Безкоровайний відзначає, що на етапі формування Військово-морських сил тривало визначення завдань і стратегічних, оперативних принципів застосування флоту, та водночас відчувалася серйозна нестача висококваліфікованих офіцерських кадрів [27, с. 10-13].

Попри все, в історіографії другої групи робіт домінує твердження, що саме станом на 1997 р. в Україні було закладено основи власних Збройних сил: налагоджено механізми керування військами, реалізовувалися плани створення видів Збройних сил України, 1994 р. розпочалося навчання в військових колективах [94, с. 8]. Водночас зазначається, що на цьому етапі військова стратегія України залишалася під впливом радянської доктрини, котра передбачала участь Збройних сил у конфліктах високої інтенсивності, проведення оборонних операцій силами фронтів та інше. Уявлення про умовного противника включало країни Заходу, що суттєво обмежувало завдання для армії.

Україна суттєво програвала в інформаційному протиборстві деструктивному впливу російських ЗМІ. У тому числі, як на військовослужбовців, так і на цивільне населення. Особливо це спостерігалось у східних областях. Аналізуючи інформаційно-пропагандистське забезпечення Збройних сил, С. Сегеда звернув увагу на зменшення обсягів видань та подальше обмеження редакцій військової преси, а також відзначив відсутність державної інформаційної стратегії [83].

Умовна третя група робіт побачила світ з 2014 р. Адже початком збройної агресії Росії проти України означено новий етап розвитку вітчизняної

військової історіографії, яка характеризується критичним осмисленням історії Збройних сил України до 2014 р. загалом, і до 1997 р. зокрема.

Суттєві зміни у забезпеченні обороноздатності нашої держави, які розпочалися 1990 р., проаналізували І. Руснак і О. Меліхов. Автори переконливо довели, що відтоді проведено серйозні структурні перетворення у військовій сфері [80, с. 3-10]. Але, хоч нормативно-правові документи передбачали переформатування Збройних сил за принципами розумної достатності та їх поетапне скорочення, останні дослідження доводять безсистемність у цій сфері [48, с. 128].

Збройна агресія Росії проти України прискорила започаткування у ЗСУ капеланської служби. Саме дослідження нової структури, визначення завдань діяльності й ступінь врахування досвіду армій країн НАТО при цьому, провели Ю. Бураков [34, с. 190-191;], І. Чорна [95, с. 113]. Особливості становлення душпастирства, а також напрями роботи капеланів в зоні проведення АТО (ООС), у шпиталях, лікарнях порушували В. Бубнюк, В. Воєца [33, с. 18-21; 39, с. 191-192]. Але при цьому, названі дослідники, торкалися висвітлення деяких аспектів окресленої проблеми початку 1990-х рр.

Від 2014 р. відбулося помітне зміщення тематики досліджень в бік підтримки України в напрямку її європейської інтеграції та запозичення багатого досвіду військового будівництва країн-членів НАТО. Так, С. Попко комплексно проаналізував міжнародне співробітництво у тому числі за 1990-1997 рр., розглянув ключові етапи військової співпраці із державами НАТО та переконливо довів, що упровадження стандартів альянсу є дуже важливим елементом реформування сектору безпеки й оборони України [77, с. 195-327]. Цієї ж проблематики торкався О. Дерікот [46, с. 127-143].

Досвід підготовки фахівців для десантно-штурмових військ у тому числі й за 1990-1997 рр. вивчав С. Таранець [89, с. 88-98]. Історіографічний доробок за охоплено в дослідженні В. Шевчука [98, с. 55-72]. Розвідки про збройні сили як фактор національної безпеки України в діяльності політичних партій схарактеризував А. Ткачук [90]. Ю. Костенко доводить, що прийняття

принципу без'ядерності стало суттєвою передумовою для міжнародного визнання незалежності України чи її права на продовження творення власної армії [59]. Розглядаючи комплектування посад вищого офіцерського складу, О. Дашкевич акцентував увагу на нестачі фахівців оперативно-стратегічного рівня, особливо на ранніх етапах військового будівництва в Україні [45, с. 172-173]. Історія створення видів збройних сил впродовж 1990-х рр. стала предметом дослідження Г. Воробйова [40]. О. Нашивочников довів, що за українсько-російськими угодами (Ялтинською, Дагомиською) Військово-морські сили України ніяк не могли бути створеними на основі Чорноморського флоту, не забезпечувалася прозорість розподілу флоту та не визначалися механізми практичної реалізації підписаних домовленостей [68].

У контексті своєї основної проблематики, пов'язаної з початком бойових дій на Донбасі, у роботах деяких авторів також зачіпається й тематика нашого дослідження [28; 29; 41; 47; 49; 50; 57; 63; 69; 73; 75; 82; 86; 87; 91].

Таким чином, у хронологічних межах від 1990 р. й дотепер в історіографії Збройних сил України, їхньому становленні та розвитку ми виділяємо три етапи, кожен із яких відрізняється особливостями у доступі до джерел, а також у змістовному наповненні, теоретичних і практичних висновках, а також інтерпретаційних підходах до опублікованих результатів. Зібрано значну кількість матеріалів, що відкриває можливості для підготовки окремої роботи про історію ЗСУ впродовж 1990-1997 рр.

Разом з тим, аналіз історіографічного доробку свідчить про певну нерівномірність, спостерігається значна перевага дрібних за обсягом статей над узагальнюючими працями та індивідуальними монографіями, а в більшості публікацій відсутні або ж суттєво обмежені архівні джерела. Праці з історії будівництва Збройних сил України часто хибують на фактологічну однотипність.

Джерельна база магістерської роботи охоплює нормативно-правову базу й спогади учасників процесів створення ЗСУ за 1990-1997 рр. Насамперед, це відповідні закони [8; 9; 10] й міждержавні угоди [6; 17; 20; 21;

22; 23; 24], а також державна програма, яка визначала основні напрями розвитку ЗСУ [5, с. 32-54].

Щодо спогадів, то певні аспекти формування Збройних сил постають у спогадах вищих посадових осіб військових відомств України, які безпосередньо брали участь у прийнятті державних рішень.

Зокрема, перший міністр оборони ретельно проаналізував позитивний досвід і недоліки початкових років формування Збройних сил України [14, с. 418-427]. Становлення ЗСУ відобразив у власних спогадах колишній начальник Головного (від 5 лютого 1994 р. – Генерального) штабу [12, с. 67-80]. Також вийшли з друку спомини першого заступника (впродовж 1992-1993 рр.) начальника Головного штабу Збройних сил України, який пише, як відповідно до концепції оборони та будівництва ЗСУ було створено вищі органи військового керівництва [7, с. 72-76].

К. Морозов, аналізуючи військове будівництво в період з 1991 по 1995 рр., акцентував увагу на значущих структурних змінах за цей період. Зокрема, він висвітлював відключення системи бойового управління від колишнього союзного командного пункту, оновленні командування військових округів з урахуванням прийняття присяги [14, с. 418-427].

Треба було докласти чималих зусиль, щоб з усіх успадкованих Україною фрагментів радянської армії можна було зробити збройні сили незалежної держави. Якраз саме це відзначали І. Біжан [1, с. 4], А. Лопата, І. Герасимов [3, с. 89; 12, с. 80].

Процес створення Військово-морських сил України виявився найбільш складним і напруженим та проходив в нелегких умовах російсько-українського протистояння. Здебільшого про це свідчать спогади А. Данілова, Б. Кожина, М. Мамчака, М. Савченка – безпосередніх учасників військово-політичних подій на Чорноморському флоті [4; 11, с. 197-232; 13; 19].

Помітним явищем у військовій історіографії стали видання, підготовлені на основі спогадів безпосередніх захисників територіальної цілісності України

[18]. В основному там матеріали про Антитерористичну операцію, але є фрагментарні свідчення про 1990-і рр.

Загалом, наявна джерельна база доповнює значний історіографічний доробок і сприяє об'єктивному розкриттю теми магістерського дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що висновки та рекомендації узагальнюють історичний досвід будівництва вітчизняних Збройних сил, шляхи модернізації армії, висвітлюють чинники створення українського війська. Основні положення роботи можуть бути використані й у викладацькій роботі при розробці лекцій із курсів спеціальних дисциплін, розробки підручників з історії вітчизняного війська.

Структура роботи. Магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ І. ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ ТА ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Конституція (Основний закон) тодішнього СРСР, прийнята 7 жовтня 1977 р., виключала будь-які реальні спроби місцевого самоврядування. А її гідним відбитком стала схвалена 20 квітня 1978 р. Конституція (Основний закон) Української РСР. Але у ній вже не знайшлося місця для Міністерства оборони, котре існувало бодай на папері у «добрежнєвській» конституції. Тобто, Конституція (Основний закон) зразка 1978 р. остаточно усунула формальне право України мати власне військо [2, с. 25-27].

З початком горбачовської перебудови мало що змінилося – Україна, здавалося, міцно стоїть на сторожі ідеї «єдиної неподільної» [98, с. 55]. Потрібна була хоч якась структуралізація суспільства, створення опозиційної до Компартії України сили. Цією силою став Народний Рух України (НРУ) за перебудову. Його установчий з'їзд відбувся 8-10 вересня 1989 р. у Києві [52, с. 751].

І хоч у Програмі Руху, ухваленій установчим з'їздом, про армію, за винятком тез про конверсію військово-промислового комплексу і екологічного контролю з боку республіки над територією розміщення військових частин, не йшлося, треба констатувати безперечний факт – легалізація першої опозиційної до існуючого режиму організації стала початком боротьби за відновлення українських Збройних сил, яку умовно можна поділити на такі періоди:

1-й: 1989 р. – 16 липня 1990 р. – проникнення у широкі маси ідеї незалежності Української держави у різноманітних формах і створення різних організацій, що починали ставити в своїх програмових документах питання відновлення українського війська;

2-й: 16 липня 1990 р. – 24 серпня 1991 р. – інтенсивні пошуки шляхів започаткування Збройних сил України після прийняття Декларації про державний суверенітет України, де проголошено: Україна має право на власні Збройні сили [52, с. 751].

Охарактеризуємо детальніше 1-й період – від ідеї створення української держави до початку пошуку шляхів відновлення українських збройних сил.

Рух за відродження власних Збройних сил, реформацію імперських формацій та створення національних армій розгортався залежно від загальних тенденцій національно-державного розвитку, а також зрілості й чисельності громадсько-політичних організацій. Тому зовсім не дивно, що найшвидше такі процеси розпочалися в країнах Балтії. Міжвоєнна незалежність цих держав дала змогу у нормальних умовах виростити ціле покоління національно свідомих людей, тоді як Україна спливала кров'ю своїх кращих синів і дочок, особливо Наддніпрянщина – в лабетах більшовицького терору [52, с. 752].

Уже в 1988 р. в країнах Балтії відбулися масові мітинги з вимогами: «вивести окупаційні війська». Розгортали активну діяльність самодіяльні організації «Женева-49», «Вогняний хрест», «Ліга жінок» (Латвія), Ліга вільної Литви, видавалися великими тиражами, в тому числі російською мовою, незалежні видання [35, с. 12].

Україна також стала свідком народження дуже активних громадських організацій. Ці організації розпочали бойкотування військкоматів та організували публічне спалення військових і партійних документів. Юридичною підставою для цих дій була стаття 51 Женевської конвенції від 1949 р., підписана Радянським Союзом. Згідно з цією статтею, держава-окупант не може примушувати громадян на окупованих територіях служити в армії країни-окупанта [81, с. 7].

У той же час, розпочався рух за відновлення національної символіки. У свою чергу, це стало могутнім чинником національного єднання народів. Подібні дії проводила і національна гвардія Молдови, а в республіках Закавказзя у 1990 р. відразу ж розпочалося створення національних військових формувань, що суперечило чинній конституції [12, с. 68].

Уже наприкінці 1989 р. – на початку 1990 р. Верховні Ради країн Балтії ухвалили законодавчі акти про проходження військової служби своїми громадянами на власній території. Йшов масовий запис добровольців у Литві

для служби у силах охорони краю, створилося кількатисячне збройне формування у Вірменії, а сусідня з Україною Молдова сформувала 30-тисячний загін карабінерів [52, с. 752].

У другій половині 1989 р. по Україні прокотилася хвиля мітингів, почали з'являтися гасла «Геть окупантів з України». У західних областях тисячі людей пікетували військкомати і призовні пункти. А в січні 1990 р. група львівських військових запасу (кількістю 11 осіб) прилюдно знищили військові квитки, заявивши, що вони не відмовляються служити власне своїй Батьківщині і виступають за те, аби їх діти мали можливість захищати свою Батьківщину в складі національних збройних формувань. Ініціатором таких акцій були Українська Гельсінська спілка (УГС), Народний рух України (НРУ), Спілка Незалежної Української Молоді (СНУМ) [52, с. 753].

Усвідомивши, що саме західні області України є активним носієм ідеї української державності, Москва і офіційний Київ почали шалено протидіяти демократичним суспільно-політичним процесам, які там нуртували. Увечері 1 жовтня 1989 р. у Львові загін міліції спеціального призначення жорстоко розігнав демонстрацію, що прямувала до міського відділу внутрішніх справ [96, с. 8]. Після цього кривавого побоїща при Львівській крайовій організації Народного Руху України було утворено легальну парамілітарну структуру, статут якої розроблено на основі «Положення про ДНД по охороні громадського порядку» та «Положення про Львівський загін підтримки громадського порядку». Згодом цей загін дістав назву «Варта Руху». Він брав участь у підтримці порядку під час проведення масових демонстрацій у Львові й Києві, проведенні «живого ланцюга» зі Львова до Києва 21 січня 1990 р. [1, с. 4].

Наприкінці січня 1989 р. у Києві відбулася нарада СНУМу, у якій взяли участь делегати з Київської, Львівської, Тернопільської, Рівненської, Чернівецької і Хмельницької областей. Тут було погоджено загальні принципи діяльності й основних програмних засад та визнано за необхідне розпочати

загальнореспубліканську кампанію протесту проти служби молоді за межами України [7, с. 72].

22-23 лютого 1990 р. у деяких містах пройшли масові мітинги-маніфестації. Гасла, що їх несли маніфестанти, були різні, але всі вони зводилися до одного – «Геть окупантів з України» [29, с. 5].

УГС, НРУ, студентські братства і СНУМ у лютому-березні 1990 р. провели акції протесту, спрямовані проти використання українських юнаків у кривавих сутичках в Азербайджані, Вірменії, Душанбе. У них взяли участь рідні загиблих воїнів, учасників різноманітних локальних конфліктів, спровокованих більшовицьким режимом в останні роки [81, с. 9].

«Хто вбив мого тата?», «Хто відповідь за 14143 загиблих?» – такі риторичні запитання задавали, наприклад, учасники мітингу у шахтарському місті Нововолинську [52, с. 753].

Під впливом ідей демократизації різко зросла кількість ухилів від призову на військову службу. Восени 1989 р. в цілому по тодішньому СРСР ухилилося від призову 6,5 тис. осіб, що більш ніж у 6 разів перевищувало показники попереднього року. На території Прикарпатського військового округу кількість відмовників у порівнянні з попереднім роком зросла у 10 разів [52, с. 754].

За ініціативою товариства «Спадщина» від 7 лютого 1990 р. у Львові відбулися збори ініціативного комітету за створення українських Збройних Сил. Відзначалося, що Українська Народна Республіка була окупована військами радянської Росії у 1919 р. і з того часу перебуває у колоніальному стані [81, с. 12].

Комітет ставив собі за мету домагатися проходження служби мешканцями України тільки на її території; права користуватися в армії українською мовою; утворення Міністерства захисту України; заміни тексту присяги на вірність уряду СРСР текстом присяги на вірність народу України; надання можливостей щодо проходження альтернативної військової служби; створення належних умов для поступового переходу на професійні українські

Збройні сили; доступу до військових формувань для преси, духовенства та представників громадських об'єднань; категоричного засудження і недопустимості використання війська, проти власного та інших народів, окупації чужих територій [92, с. 145].

Резолюція визначила кінцеву мету Комітету – «створення професійних українських Збройних сил у межах території Самостійної Соборної Української Держави» як гаранта майбутньої повної її демілітаризації. Збір схвалив також «Програмні постанови Комітету за утворення Українських Збройних Сил (УЗС)» [3, с. 82].

У документі констатовалося: усі військові округи, а також частини округів Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка, Білоруська Радянська Соціалістична Республіка, Молдавська Радянська Соціалістична Республіка, що знаходяться на території України, разом з усім військовим майном мають бути передані урядові України; має бути сформовано Міністерство захисту України; всі військові дійсної служби радянської армії – не громадяни України мають бути передислоковані поза її межі; українські Збройні сили від рядового вояка до міністра мають присягти на вірність українському народові та підкорятись Українському уряду та Міністерству захисту України [52, с. 754].

Далі в програмних настановах відзначалося, що Комітет державної безпеки має бути реорганізований і переорієнтований в Службу безпеки України (СБУ), а для цього потрібно створити комісію при Верховній Раді, яка цю реорганізацію мала б здійснювати. Щодо Міністерства внутрішніх справ, то пропонувалося цю установу на теренах України розформувати і перейти на структури федеральної та муніципальної міліції.

Всі зусилля Комітету за утворення УЗС, СБУ та регіональної поліції мали ґрунтуватися на українському громадянстві і бути відображені в законі «Про громадянство України» [8]. Комітет обстоював ще один дуже важливий пункт: служба в лавах радянської армії, державної безпеки та внутрішніх справ

для представників інших національностей не може враховуватися як термін проживання в Україні [52, с. 755].

Серед стратегічних завдань, які ставив перед собою Комітет, був бойкот Міністерства оборони СРСР, пропаганда програмних засад серед усіх верств населення України і світового українства, очолення руху відмовників України.

Комітет опрацював також рекомендації призовникам і військовозобов'язаним, котрі документально відмовлялися від військової служби в окупаційних військах СРСР та розробив зразок заяви Міністру оборони СРСР з посиланням на Женевську конвенцію (1949 р.) [81, с. 20].

Фактично ще з осені 1989 р. у Харкові почала зароджуватися організація, яка теж ставила собі за мету відродження українського війська. Як Український військовий комітет вона оформилася 7 квітня 1990 р. Її очолив кадровий військовик капітан П. Недзельський. Комітет ставив собі за мету утворення на конституційних засадах національних Збройних сил, які планувалося творити шляхом перебудови на засадах розумної достатності, розташованих в Україні з'єднань радянської армії.

Передбачалося, що комітет розгорне роботу у таких напрямках: пропаганда ідеї створення Національних Збройних сил та її обґрунтування; вивчення української історії й відновлення військових традицій та їх популяризація; співпраця з народними депутатами УРСР та СРСР від України; захист прав військовиків та військовозобов'язаних громадян УРСР [81, с. 25-26].

Аналогічні напівлегальні комітети були створені також у Києві й Житомирі. Та особливо активна діяльність по відновленню Українських Збройних сил велася у Львові. У приміщенні Львівського відділення Спілки письменників України 20 червня 1990 р. проведено конференцію, на якій було схвалено статут, обрано координаційну Раду. До її складу увійшли представники СНУМу, «Спадщини», Української республіканської партії (УРП), «Пласту», Союзу українок, Меморіалу, об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), Товариства української мови ім. Т. Шевченка

та ін. Статут зареєстрували в новообраних демократичних органах місцевої влади 17 липня 1990 р.

Тобто, комітет став першою легальною парамілітарною організацією, що відкрито декларувала й підтримувала боротьбу за відродження української армії. Членами цього комітету стали військові, старшини запасу, котрі на той час вже вступили на громадську і політичну арену [28, с. 6].

Розпочалося налагодження зв'язків з Києвом, Харковом, Житомиром, Тернополем, Чернівцями, Кривим Рогом, Ужгородом та іншими містами, а також з демократично налаштованими старшинами військових частин та штабів, котрі дислокувалися в Україні [52, с. 756].

Але якщо демократична влада у Західній Україні сприяла розгортанню руху за відродження української армії, Харківський комітет працював у значно складніших умовах. На капітана П. Недзельського чинився шалений тиск з боку промосковськи настроєних (чужих і своїх), з якими він служив. Ураз одного з найдисциплінованіших офіцерів стали характеризувати з якнайгіршого боку і восени 1990 р. звільнили з армії [3, с. 84].

В Україні, як і в інших республіках тодішнього СРСР, розпочалася кампанія за ліквідацію політорганів в армії. Приводилися різні дані про їх питому вагу в особовому складі. За твердженням газети «Эхо» (Житомир, травень 1990 р.), «політпрацівники склали 8% старшинського складу радянської армії». Ідею розпуску політорганів підтримали шахтарі Донбасу. В резолюції політичного страйку, опублікованій газетою «Вечерний Донецк» (1990 р., 13 липня), шахтарі виступили за скасування політорганів у армії. За уточненими даними, опублікованими після розвалу СРСР, кількість політпрацівників від усього складу радянської армії склали 2,4%, а від старшинського корпусу – 11,4% [7, с. 73].

Чорнобильська катастрофа загострила ще одну серйозну проблему, яка мала безпосереднє відношення до дислокації в Україні частин і з'єднань радянської армії, а саме проблему охорони довкілля, в тому числі й від ядерної зброї.

Різні військові об'єкти викидали в атмосферу маси отруйних речовин, занечищували підземні води, під час військових маневрів господарству завдавалися значні збитки. За окремими даними, військові частини, об'єкти і полігони в республіці займали 700 тис. га угідь і 300 тис. га лісів.

Рух «зелених» вимагав встановлення екологічного контролю над діями військових, відшкодування радянським військовим відомством завданих природі збитків [92, с. 146].

Прикладів хижацького ставлення армії до природи чимало: полігон військово-повітряних сил для бомбометання в реліктовій частині масиву «Медобори», будівництво Пістрялівської радіолокаційної станції на Закарпатті.

Під тиском громадськості Закарпатська обласна Рада і Верховна Рада України ухвалили постанови про заборону останнього будівництва. Однак рупори радянської пропаганди, газети «Правда», «Известия», «Красная звезда» розпочали публікацію матеріалів про конечну необхідність цієї станції і повну безпеку людей та довкілля. Об'єкт продовжували будувати. І лише нові протести змусили військових припинити зведення станції [52, с. 757].

Треба відзначити, що у своїх перших програмових документах – маніфестах і деклараціях боротьбу за відновлення національних Збройних сил однозначно підтримали УРП, Демократична партія України (ДемПУ), Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська національна партія (УНП), Українська селянська демократична партія (УСДП), Українська міжпарламентська Асамблея (УМПА). Обминули це питання такі партії як: Ліберально-демократична партія України (ЛДПУ), Українська народно-демократична партія (УНДП), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), Соціал-демократична партія України (СДПУ) [90, с. 33].

Таким в загальних рисах був перший період боротьби за відновлення Збройних сил України, що характеризувався проникненням у широкі маси ідеї

державної незалежності і усвідомлення того, що без власної армії не може бути незалежної держави.

Умовний другий період, тривав від 16 липня 1990 р. і аж до 24 серпня 1991 р. – шлях до реалізації ідеї будівництва Збройних сил України. Проаналізуємо його глибше.

Слід відзначити, що вибори депутатів до складу Верховної Ради УРСР та депутатів до складу місцевих Рад народних депутатів, які пройшли навесні 1990 р., були першими за всю історію колишнього СРСР, коли опозиційні сили змогли обрати своїх представників як до найвищого республіканського органу, так і до органів місцевого самоуправління. Важливо додати, що КПУ-КПРС на теренах західних областей України зазнала нищівної поразки, з Львівщини до Верховної Ради не пройшов жоден ставленик комуністів. Депутати-патріоти сформували парламентську фракцію, яку назвали Народною Радою і яку очолив академік І. Юхновський [12, с. 69].

16 липня 1990 р., здолавши відчайдушний опір про радянських сил, Верховна Рада ухвалила «Декларацію про державний суверенітет України», де було юридично закріплено право держави «Україна» мати власні Збройні сили [92, с. 15].

У третьому розділі цього важливого документа проголошено, що «Українська РСР здійснює як захист, так і охорону національної державності українського народу», а в дев'ятому розділі, що має назву «Зовнішня і внутрішня безпека», записано: «Українська РСР має право на Збройні сили. Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР. Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами України. Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки і не можуть використовуватися у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР. Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійною нейтральною державою, яка не

бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї» [52, с. 757-758].

А вже через кілька днів було ухвалено нову постанову «Про проходження військової служби громадянами Української РСР і використання працівників правоохоронних органів за її межами».

Радянська армія в цей час все більше розкладалася. «Дідівщина» (нестатутні відносини) й інші огидні явища (протекціонізм і корумпованість офіцерського складу, втручання війська у міжнаціональні конфлікти) розхитували її зсередини [92, с. 16].

У геометричній прогресії зростала кількість тих, хто хотів служити виключно в межах України. Активізувалася діяльність комітетів солдатських матерів. На численних мітингах матері зверталися до правлячих в Україні структур із чіткими вимогами – повернути українських юнаків для подальшого проходження військової служби виключно на теренах рідної держави.

І для цього справді було дуже багато підстав: загострення національних відносин у військових підрозділах, а найгірше – цілеспрямований терор проти солдатів-українців. Особливо це стосувалося контингенту, який набрався з західних областей України – прорадянські шовіністи аж ніяк не могли змиритися із тим, що цих юнаків не можна залякати так, щоб вони позбулися усвідомленого почуття національної свідомості, гордості й українського патріотизму.

До України привозили у цинкових трунах буквально закатованих вояків, почастишали випадки самогубств. Поширилось дезертирство, що закінчувалося суворими дисциплінарними заходами з боку командування. Треба нагадати, що кара за втечі була страшною – хлопців направляли в так звані дисциплінарні батальйони, де вони перебували разом з тими, хто був засуджений за кримінальні злочини [7, с. 74].

Картина, змальована на I з'їзді Об'єднаної Спілки Солдатських матерів України (ОСМУ), була жахаюча. Статистика «небойових втрат» від знущань і

самогубств жажала [95, с. 113]. В одному з інтерв'ю у вересні 1990 р. голова ОСМУ Л. Трухманова навела такі цифри: за усі роки війни в Афганістані з Запорізької області загинуло 12 осіб, а за той же час серед тих, котрі проходили службу на теренах СРСР – 112, за вісім місяців 1990 р. внаслідок моральних і фізичних знущань на національному ґрунті загинуло 14 юнаків з Івано-Франківської області.

Про справжні масштаби трагедій в радянській армії свідчили також результати роботи президентської комісії, опубліковані наприкінці 1991 р.: у Збройних силах СРСР у мирний час щороку гинуло 6600 юнаків, тобто практично це спів ставно із чисельністю майже цілої дивізії. Причому, з них 20% закінчували своє життя самогубством (серед цивільного населення кількість самогубців складає 1,37%), майже стільки ж вмирало від серцево-судинної недостатності. А смертей від виразки шлунку в армії було у 3 тис. разів більше, аніж серед однолітків на цивільному становищі [92, с. 20].

Окрім цифр загальних втрат та кількості самогубств до решти статистичних даних слід ставитися також з певним застереженням, оскільки винних, як не парадоксально, у загибелі не було, розслідування не проводилося, то ж не відомо, чи смерть наступала справді від тих хвороб, які зазначалися в документах. Провина за трагедію списувалася на мертвих – це було «золоте правило» доблесної радянської армії. Кожен четвертий з загиблих був з України. До того ж, щороку небойові втрати перевищували за кількістю військовослужбовців повноцінний армійський полк – гинув цвіт української нації [52, с. 759].

2 жовтня 1990 р. українські студенти розпочали політичне голодування на майдані Незалежності (тодішня назва – площа Жовтневої революції) в Києві. Серед переліку їх вимог, котрі ставили студенти, було добитися можливості проходження військової служби у межах території України. А виняток робити хіба для тих, хто цього сам забажає і напише відповідну письмову заяву [81, с. 28].

Політичне голодування українських студентів мало величезний резонанс в світі, і Верховна Рада змушена була задовольнити їхні вимоги. Прийнята ухвала стверджувала, що від того моменту військовозобов'язані громадяни України можуть служити поза межами її території лише при їх добровільній згоді.

До 31 грудня 1991 р. мали бути прийняті: закон про проходження військової служби громадянами України, закон про альтернативну військову службу. А для реалізації вимог цих законів передбачалося створити відповідні державні структури [42, с. 74].

Свій варіант розв'язання проблеми призову й подальшого проходження військової служби Верховна Рада Української республіки довела до відома військового відомства тодішнього СРСР, де все це викликало глухий опір. Правда, Міністерство оборони дало згоду, аби весняний призов на військову службу до будівельних частин залишався в Україні [52, с. 759].

Ні до чого не домовилися й на листопадовій нараді у Кабінеті Міністрів України, куди прибули голови всіх облвиконкомів, начальники усіх штабів військових округів та керівники обласних військових комісаріатів.

Проте непоступливість московських військових чиновників примусила уряд Української республіки 12 листопада 1990 р. припинити відправлення новобранців за межі республіки аж до прийняття союзними органами відповідних ухвал, що враховували б вимоги законодавчих актів нашої республіки з цього питання [42, с. 75].

Водночас була поставлена ще одна вимога до Москви – не скеровувати тих громадян України, котрі вже на той момент проходили військову службу, до зон міжнародних конфліктів. І хоч згоду на це було отримано (призов того року був під загрозою зриву, тому доводилося рахуватися з вимогами Києва), однак армійські чиновники свої зобов'язання перед Україною дуже часто не виконували [52, с. 760].

Активно включився у всі процеси, що проходили в українському суспільстві, також і Львівський громадський комітет за відродження

Української Національної Армії. А вже восени 1990 р. вийшов перший номер (на жаль, єдиний) його друкованого органу – газети «Кріс» [83, с. 106], де було вміщено заяву-звернення «До Верховної Ради України», в якій, зокрема, ставилася вимога негайно створити Міністерство оборони, реорганізувати війська Міністерства внутрішніх справ у Національну гвардію, підпорядковану Верховній Раді України, заборонити в армії діяльність КПРС [96, с. 20].

За участю державних і громадських організацій вперше за післявоєнний період Комітет 14 жовтня відзначив свято Покрови як День українського війська з великою академією-концертом у Львівському театрі ім. М. Заньковецької [35, с. 15].

У жовтні 1990 р. у Львові відбулося напівлегальне засідання членів різноманітних громадських організацій і об'єднань України, котрі ставили собі за мету відродження українських Збройних сил.

На цьому засіданні намітилося два підходи до вирішення теоретичних і практичних проблем відродження українського війська: творення власної армії Верховною Радою; творення паралельних щодо Радянської армії Збройних сил, за зразком країн Балтії та Закавказзя.

Більшість підтримувала перший шлях, але через те, що ці засадничі проблеми були дуже важливими, вирішено провести з цього приводу у Києві науково-теоретичну конференцію.

Важливою віхою боротьби за відновлення української армії стали Другі Всеукраїнські збори НРУ, котрі проходили в Києві 25-28 жовтня 1990 р. Прикметно, що у звітній доповіді І. Драча багато уваги приділялося військовій проблемі, констатувалося, що ніхто в Україні, навіть і найвищі московські ставленики, не знають, скільки коштів вона віддає на дороге вартісне утримання найбільшої армії в світі та скільки фактично є військ на території. Наводилася стара пруська мудрість: народ, який не має власної армії, буде годувати чужу.

На Зборах прозвучав заклик провести з'їзд українських офіцерів, Верховній Раді пропонувалося створити Військовий комітет України, який би займався створенням Української Національної Армії (УНА), військовим рекомендувалося організувати ініціативні групи УНА у кожному підрозділі. А найголовніше – було відзначено, що в суспільстві ідея УНА достатньо визріла і що час переходити до практичних дій.

У результаті вже на першу сесію Великої Ради НРУ, котра відбулася 1 грудня 1990 р., було подано концепцію Збройних Сил України [16]. У першій її частині, яка складалася з двох розділів: «Військово-політична ситуація в СРСР» та «Політичні і державно-правові аспекти створення Збройних сил України», аналізувалася ситуація, що складалася тоді в суспільстві, застарілість військової доктрини СРСР і її облудність [12, с. 72].

У третьому розділі, що називався «Принципи побудови Збройних сил України на перехідний період», пропонувалося три шляхи вирішення проблеми: створювати власні Збройні сили паралельно до існуючого угруповання радянської армії та домагатися його розпуску і розформування (цей шлях вів до загострення конфронтації, мав інші серйозні соціально-економічні хиби, і його відкинули); створення власної армії шляхом послідовних радикальних рішень, які мала би ухвалити Верховна Рада України (цей шлях вимагав єдності всіх політичних сил в Україні і в її Верховній Раді, а такої єдності не було, тому його й визнали нереальним); розумні компроміси поміж різними політичними силами на базі Декларації про державний суверенітет із врахуванням об'єктивних реальних можливостей для еволюційного перетворення угруповання Збройних сил СРСР на території України в Збройні сили України зі збереженням бойової готовності і обороноздатності краю [52, с. 761].

При виборі цього третього шляху реально окреслювалися такі аспекти майбутньої діяльності: створення за вимогою української Верховної Ради головного командування угруповання Збройних сил СРСР на території України, котре в питаннях життєдіяльності військ погоджує усі проблеми з

Верховною Радою Республіки; створення при Верховній Раді України депутатської комісії з питань оборони та безпеки; створення при Кабінеті Міністрів України військового відомства, котре формує військовий комісаріат та займається призовом і комплектуванням територіальних частин чи з'єднань на основі існуючого угруповання союзних військ з перепідпорядкуванням їх Україні; взаємодія з Міністерством оборони СРСР, в тому числі і в оперативно-тактичних питаннях; вироблення військової доктрини України; Верховна Рада України бере під свою юрисдикцію усі війська, котрі розташовані на території України [96, с. 25].

Існував ще один аспект вирішення даної проблеми, який відрізнявся від викладеного тим, що справа починалася зі створення Верховною Радою України депутатської комісії з питань оборони і безпеки, а утворення головного командування в угрупованні ЗС СРСР на території республіки не передбачалося [52, с. 762].

У концепції обґрунтовувалася необхідність прийняття Верховною Радою України пакету законів про службу в ЗС СРСР громадян України, про статус ЗС СРСР на території України, про військово-промисловий комплекс республіки.

У січні 1991 р. у Львові було проведено нараду Комітету за відродження Збройних сил України, на якому було погоджено концепцію творення власної армії і вирішено передати її до Верховної Ради України [37, с. 11].

Для глибшого осмислення теоретичних і практичних засад відродження українського війська вирішили провести у Києві представницьку конференцію, до участі в якій залучити військовиків, громадських та державних діячів, фахівців-істориків.

Конференція отримала назву «Зовнішня й внутрішня безпека України. Концепція Української армії та пошуки шляхів її створення». Її співорганізатором, крім Ради Колегії Руху й Комітету за відродження ЗСУ, стали: Народна Рада Верховної Ради України і Асоціація демократичних Рад України [14, с. 420].

Конференція проходила 2-3 лютого 1991 р. Зібралися усі учасники в актовому залі Спілки письменників України. На конференції вперше відкрито велася предметна розмова за участю фахових військовиків про реальні шляхи будівництва української армії. Всі сходилися на тому, що майбутня армія має бути департизована й професійна і коштуватиме українському народові значно дешевше, аніж існуюча радянська армія.

Переважною більшістю голосів було ухвалено «Звернення» до Верховної Ради України, узагальнену концепцію створення УНА, рекомендації-пропозиції «Звернення до військовослужбовців, що проходять службу в Україні». Верховній Раді пропонувалося відновити Міністерство оборони республіки, розпочати працю над створенням Збройних сил України, ухвалити рішення про статус військ СРСР на території України, розпочати підготовку законів про оборону та про конверсію військово-промислового комплексу [13, с. 9].

У «Зверненні до військовослужбовців, що проходять службу на Україні» було ретельно роз'яснено позицію українських демократичних сил щодо стану, який склався у радянській армії, пояснено необхідність створення власних Збройних сил України [52, с. 763].

Пакет ухвалених конференцією документів було вручено депутатам Верховної Ради України, але вони на той час розглянуті не були і залишилися хіба як пропозиції від опозиційної меншості. А компартійна преса, не надрукувавши документів конференції, засудила саму ідею про будівництво ЗС України [90, с. 63].

Агонізуюча радянська імперія, розуміючи, що весняний 1991 р. призов буде провалений, пішла на аморальні кроки. 20 лютого 1991 р. Кабінет міністрів СРСР видав Постанову №46, згідно з якою військові строкової служби, які за власним бажанням (без згоди батьків!) йшли служити на охоплену конфліктами землю Закавказзя, купувалися дешевими подачками – 250 крб. щомісячно упродовж першого року служби і 270 крб. – на другому році. А якщо залишиться живим, то під час демобілізації рядовий чи сержант

отримував вихідну допомогу у розмірі 550 крб. На жаль, були хлопці (переважно зі східних областей України), які спокусилися цими облудними обіцянками [52, с. 763-764].

Уже 28 квітня 1991 р. під відчутним тиском опозиції Верховна Рада України утворила комісію з питань оборони і державної безпеки, головою якої став В. Дурдинець. Також було призначено міністра з питань оборони і державної безпеки, яким став Є. Марчук.

Весна – початок літа 1991 р. пройшли під знаком подальшого поширення ідеї будівництва національних Збройних сил. Наприкінці липня 1991 р. було вирішено провести Перший з'їзд офіцерів – громадян України. Його ініціаторами стали Рада Колегій Народного Руху України та Колегія з військових питань, а співорганізаторами Комісія з прав людини Верховної Ради та Народна Рада Верховної Ради.

Перший з'їзд офіцерів України розпочав роботу 27 липня 1991 р. в Будинку вчителя (колишній будинок Центральної Ради) [3, с. 85].

Було ухвалено «Заяву з'їзду офіцерів – громадян України», основний документ, в якому проаналізовано військово-політичну ситуацію і принципи побудови національної армії, заходи з соціального захисту військовиків і пропозиції з цих питань Верховній Раді України [57, с. 9]. Також було схвалено «Звернення учасників з'їзду офіцерів – громадян України до Верховної Ради УРСР», в якому вимагалось прискорити творення національної армії, «Звернення до офіцерів – громадян України, які проходять службу на чужині», «Про міліцію», протести на ім'я Президента СРСР М. Горбачова, голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука та Міністра оборони СРСР Д. Язова, командування Чорноморського флоту з приводу переслідування з політичних мотивів морського офіцера І. Тенюха [96, с. 30-31].

З'їзд утворив Спілку офіцерів України, схвалив її статут, обрав виконавчий комітет СОУ в складі 47 осіб, її головою на альтернативній основі обрали полковника В. Мартиросяна, народного депутата СРСР [52, с. 764].

Можливо, що могутні процеси відродження національної армії України спричинили прискорення антидержавного заколоту у Москві 19 серпня 1991 р. Спроба антидержавного перевороту наочно показала керівництву України і її парламентам, що Україна не має чим захистити власний конституційний лад чи суверенітет. Але цей заколот став могутнім каталізатором, що дав змогу негайно проголосити Україну незалежною державою, а творення Збройних сил України стало реальністю [99, с. 45].

19 серпня 1991 р. найреакційніша частина московської верхівки оголосила світові, що влада перейшла до рук Державного комітету із надзвичайного стану (ДКНС). Своїми декретами вони призупинили законодавчі акти найвищих органів союзних республік, проголосили чинними лише закони СРСР. Над Україною нависла не лише небезпека втрати навіть того куцою і формального суверенітету, якого вона добилася за останні два роки, але і смертельна загроза кровопролиття. Адже у своїх далекосяжних задумах заколотники розраховували на підтримку Збройних сил СРСР [52, с. 765].

А якщо врахувати, що крім міністра оборони СРСР у заколоті взяли участь керівники інших силових міністерств – внутрішніх справ і Комітету Державної Безпеки (КДБ), то небезпека була дуже і дуже серйозною [99, с. 46].

До Києва прибув один з найактивніших і найреакційніших московських заколотників, командувач сухопутними військами СРСР генерал армії В. Варенніков, який тривалий час командував військами Прикарпатського військового округу. Невдовзі перед заколотом він досить часто наїжджав в Україну, в тому числі і в західні області, доходив до того, що вираховував кількість українців у військових підрозділах і частинах Прикарпатського військового округу [7, с. 75].

Вранці 19 серпня генерал В. Варенніков, захопивши для підтримки першого секретаря ЦК Компартії України С. Гуренка, командувача Київського військового округу генерала В. Чечеватова та начальника політуправління Київського військового округу генерала Б. Шарікова, в ультимативній формі

вимагав підпорядкування антиконституційному комітетові від голови Верховної Ради України Л. Кравчука, а також введення надзвичайного стану в західних областях України [52, с. 765].

Та уже 21 серпня стало чітко зрозуміло, що дні існування ДКНС є ліченими. Скликаний нарешті 24 серпня 1991 р. український парламент, скориставшись розгубленістю депутатів-комуністів, ухвалив Акт проголошення незалежності України.

Отже, впродовж 1989 – 1991 рр. виникли сприятливі передумови не лише для проголошення незалежної України, а й для відновлення українських Збройних сил. Ідея створення власної армії на українських землях набула поширення в середовищі громадських та політичних організацій, а згодом – почала реалізовуватися через парламент і уряд.

Суттєво впливала й громадська думка. Адже, у зв'язку з участю українських солдатів строкової служби у військових операціях радянської армії та через погіршення ситуації з проявами нестатутних відносин в Збройних силах СРСР, в Українській РСР зростало бажання, спершу, обмежити можливість проходження строкової служби лише територією республіки, а згодом – мати власну армію.

РОЗДІЛ П. ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

Від 24 серпня 1991 р., після Акту проголошення незалежності України, розпочалося реальне будівництво Збройних сил України. Того ж дня Верховна Рада на той момент уже незалежної держави ухвалила дуже важливу постанову «Про військові формування на Україні». Оскільки це перший документ, який стосувався створення національних Збройних сил, то приведемо його повністю.

«Верховна Рада постановляє: 1. Підпорядкувати всі військові формування, дислоковані на території республіки, Верховній Раді України. 2. Утворити Міністерство оборони України. 3. Урядові України приступити до створення Збройних сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України» [52, с. 766].

Тобто, проголосивши незалежність, Україна правовим шляхом розпочала творити свої Збройні сили.

Тоді вже новоявлені російські демократи побачили реальну загрозу існуванню радянської держави – до Києва терміново прибула делегація російського парламенту на чолі з мером Ленінграда А. Собчаком. Але могутній народний здвиг, який зібрався на заклик Народного Руху України, охолодив московських агітаторів і дав їм зрозуміти, що рішення України стати на шлях незалежності є остаточним [13, с. 11].

Треба віддати належне керівникам демократичних Рад Західної України – одразу ж після заколоту у Львові було оголошено запис добровольців у Національну гвардію, до якої у перший день записалося близько 30 старшин-українців [96, с. 35].

А 26 серпня в будинку №4 по вул. Вірменській почався організований запис добровольців. Вже через день ініціативу львів'ян підтримали старшини-патріоти у Тернополі, Одесі, Івано-Франківську, до Львова прибували старшини з Волині, Севастополя, Запоріжжя.

Того ж дня Указом Президії Верховної Ради України військовий комісаріат Криму, обласні і районні військові комісаріати підпорядковані Міністерству оборони України та виконкомам відповідних Рад народних депутатів.

У столиці ще у перші дні ДКНС Народна Рада організувала зустріч з командуванням Київського військового округу. Зробили спробу викликати генералів на відверту розмову. Та всі вони, за винятком командувача 17-ї повітряної армії генерал-майора авіації К. Морозова, ухилилися від прямої відповіді. Складалося враження, що в будь-який момент генерали виконуватимуть накази з Москви [14, с. 419].

У Верховній Раді України 29 серпня 1991 р. відбулася робоча зустріч із усіма командувачами військових округів, флоту, армій, а також командирами військових з'єднань, котрі дислокувалися в Україні. У цій зустрічі взяв участь і Голова Верховної Ради України Л. Кравчук, центральне військове відомство з Москви представляв начальник Генштабу ЗС СРСР генерал армії В. Лобов.

Було досягнуто домовленості, що Кабінет Міністрів та Комісія Верховної Ради із питань оборони та державної безпеки України в погодженні з Генштабом Збройних сил СРСР підготують конкретні пропозиції з усього комплексу військових питань та внесуть їх на розгляд Верховної Ради України [52, с. 767].

Указом Президії Верховної Ради України за 30 серпня 1991 р. внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ СРСР, котрі дислокувалися на території України, підпорядковувалися їй Міністерству внутрішніх справ. Вже маючи деякі законодавчі напрацювання з питань створення спеціального війська, які були здійснені у Львові, Києві, Харкові, Житомирі, група військових з вересня 1991 р. приступила до конкретної роботи над законодавством про Республіканську (так планувалося її називати) гвардію України [52, с. 797-798].

3 вересня 1991 р. Верховна Рада звернулася з відозвою до усіх військових, частин, з'єднань та об'єднань, котрі дислокувалися в Україні та за

її межами, в якій було підтверджено курс на підтримку військових формувань, певні гарантії у збереженні всіх пільг, пенсій і різних допомог для військових й членів їх родин. А цього ж дня Верховна Рада України призначила Міністром оборони К. Морозова.

Конструктивний вплив на український військовий рух мала міжнародний захід – наукова конференція «Збройні сили України: історія та сучасність», організована Львівським політехнічним інститутом. На особливу увагу заслуговувала розглянута на конференції «Концептуальна методологія побудови Українських Збройних сил», а також інші засадничі питання військового будівництва, які після публікації в газетах «За вільну Україну» та «Голос України» викликали великий резонанс в державі, вплинули на опрацювання законодавчих актів [52, с. 767].

Указом Президії Верховної Ради України від 17 жовтня 1991 р. проведено перепідпорядкування розташованих в Україні військових частин і підрозділів залізничних військ, війська урядового зв'язку, що належали КДБ СРСР, цивільної оборони, а також військової техніки і майна, що належали колишньому Добровільному Товариству сприяння армії, авіації і флоту.

У вересні-жовтні 1991 р. було підготовлено низку правових документів і у жовтні винесено їх на розгляд Верховної Ради України [42, с. 75].

Законопроект «Про Республіканську гвардію» та Положення «Про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного й фінансового забезпечення Республіканської гвардії» заслуховувалися на засіданні комісії із питань оборони та державної безпеки 12 вересня 1991 р. [52, с. 798].

Вже 11 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Концепцію оборони та будівництва ЗСУ. В цій концепції передбачалася наявність на території України двох рівнів військ (сил): Збройних сил України і з'єднань (частин) колективної стратегічної оборони. Документ визначав, що Україна має поступово реалізовувати свій намір стати в майбутньому нейтральною та без'ядерною державою. Це означало відмову від участі в військових блоках і, замість цього, дотримання усіх договорів і угод, пов'язаних із

незастосуванням ядерної зброї. Реалізація цього наміру передбачалася з урахуванням всіх факторів національної безпеки. Наголошувалося, що нестабільність воєнно-політичних обставин ставить вимоги до підвищення рівня бойової і мобілізаційної готовності Збройних сил України [42, с. 75].

Збройні сили України мали складатися з трьох наступних видів військ: Військово-повітряні сили і Сили протиповітряної оборони (Військово-повітряної оборони), Військово-морські сили, Сухопутні війська (Війська наземної оборони). До військ наземної оборони належали Прикордонні війська, Республіканська гвардія і війська цивільної оборони [79, с. 8].

Збройні сили України повинні будуватися за принципом розумної достатності за чисельністю, структурою і за озброєнням, а бойовий і чисельний склад визначається в обсязі, достатньому для оборони держави [41, с. 15].

Законодавче регулювання у галузі оборони національної безпеки й військового будівництва має здійснювати Верховна Рада України, а Президент буде Головнокомандувачем ЗС України (до обрання Президента – Голова Верховної Ради України).

Концепція передбачала створення Ради оборони України, яка мала стати найвищим державним органом керівництва обороною і безпекою держави, розробляла основні напрями військової політики та військового будівництва. Визначено місця Міністра оборони і Головного штабу Збройних сил України в органах військового керівництва [52, с. 768].

Виходячи із фінансово-економічних можливостей і того факту, що ЗС України повністю фінансуються із державного бюджету, то чисельність усіх військ визначалася 0,8-0,9% чисельності населення, тобто 400-420 тис. осіб. На перехідний період зберігалася існуюча система постачання основних видів озброєння та військової техніки з центральних баз забезпечення й вдосконалювалася спільна система матеріального забезпечення військ. Передбачалася єдина військово-технічна політика, яка давала змогу

уніфікувати цивільне і військове виробництво, та система забезпечення військ мобілізаційними ресурсами [52, с. 768-769].

У плані соціального захисту за військовими зберігалися усі пільги, передбачені законодавством колишнього СРСР. Скорочення старшинського складу у процесі реформ мали проводитися без обмеження їх життєвих інтересів, а ті, хто проходить службу добровільно і за контрактом, могли у позаслужбовий час займатися підприємництвом.

Верховна Рада України доручила Кабінетові Міністрів, Комісії з питань оборони і державної безпеки у місячний термін розробити військову доктрину, утворити Державну комісію повноважних представників для ведення переговорів з Міністерством оборони Радянського Союзу та підготовки міждержавних угод зі всього комплексу питань, пов'язаних зі створенням Збройних сил [96, с. 40].

Згідно з цією постановою газеті «Народна армія», яка стала правонаступницею друкованого органу Київського військового округу «Ленинское знамя», було надано статус центрального органу Міністерства оборони України, а проекти законів, які впливають з концепції оборони та будівництва ЗС України, передбачалося винести на всенародне обговорення, опублікувавши їх в центральних та обласних газетах.

11 жовтня 1991 р. рішенням Верховної Ради було створено Раду оборони України, яка включала до свого складу Голову Верховної Ради, який одночасно виступав як Голова Ради оборони, прем'єр-міністра, голову Комісії Верховної Ради України з питань оборони та державної безпеки, державного міністра з питань оборони, національної безпеки і надзвичайних ситуацій, державного міністра з питань оборонного комплексу й конверсії, міністра оборони, міністра закордонних справ, голову Служби національної безпеки, командувача Прикордонних військ, командувача Національної гвардії, і начальника Штабу цивільної оборони.

З 10 жовтня 1991 р. згідно з розпорядженням прем'єр-міністра України для новоствореного Міністерства оборони було виділено один з будинків на

вул. Орджонікідзе (тепер вул. Банкова). Саме тут працювала ініціативна робоча група, яка розробила проекти законодавчих актів, структуру Збройних сил і Міністерства оборони.

20 жовтня Верховна Рада розглянула у першому читанні закони «Про оборону України» [10] та «Про Збройні сили України» [9]. 14 листопада Указом Президії Верховної Ради було схвалено сам текст військової присяги й затверджено тимчасове положення про порядок її складання. Готувалися закони про охорону державного кордону, альтернативну службу, загальну військову повинність.

Треба відзначити, що домовленостей, досягнутих наприкінці серпня з тодішнім Міністерством оборони СРСР, Москва, звичайно, не дотримувалася – представники Генерального штабу в контакти не входили, робили усе можливе, щоб блокувати створення Міністерства оборони і в цілому Збройних сил України.

Міністерство оборони України не мало зв'язку з військовими частинами, з'єднаннями і об'єднаннями, дислокованими на території держави. Вийшли зі становища, включивши до складу робочої групи начальника оперативної групи 17-ї Повітряної армії генерал-майора авіації Г. Панкратова, що дало можливість через штаб армії зв'язуватися зі штабами військових округів, Чорноморського флоту, армій, дивізій, бригад і полків, вести фінансові операції. Неодноразові звертання Міністра оборони України до керівництва Збройних сил СРСР не знаходили розуміння [85, с. 51].

Згідно наказу Міністра оборони України від 1 листопада 1991 р. утворювалася перша атестаційна комісія, яка мала формувати апарат Міністерства оборони, затверджений постановою Кабінету Міністрів 20 листопада 1991 р. [52, с. 770].

Водночас Москва продовжувала нарощувати протидію законотворчості України з питань будівництва власних Збройних сил. Як згадував К. Морозов, 28 листопада, тобто напередодні Всеукраїнського референдуму, делегація України переконувала московських генералів, що не може бути й мови про

спільну армію, бо через два дні Україна буде незалежною державою, й отримала у відповідь: «От народ вам через два дні покаже» [52, с. 771].

Уже 6 грудня 1991 р. Верховна Рада ухвалила закони «Про оборону України», «Про Збройні сили України». І того ж таки дня було затверджено й текст військової присяги, котру в залі Верховної Ради першим склав сам Міністр оборони К. Морозов.

У той час активно напрацьовувалися законодавчі акти про військові формування, котрі не входили в систему Міністерства оборони України. Так, 4 листопада 1991 р. було схвалено закони «Про Державний кордон України», «Про Прикордонні війська України», положення «Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ України». Утворено також Державний комітет у справах охорони державного кордону України. Відтак, його головою і командувачем Прикордонних військ України призначено командувача Західного округу прикордонних військ СРСР генерал-лейтенанта В. Губенка (15 лютого 1992 р. Голові Держкомкордону України В. Губенкові присвоєно військовий ранг генерал-полковника) [96, с. 56].

Того ж дня Верховна Рада ухвалила закон «Про Національну гвардію України» та положення «Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Національної гвардії України» (до ухвали закону в проєкті вживався термін республіканська гвардія). Командувачем Національної гвардії призначено полковника В. Кухарця (31 грудня 1992 р. присвоєно військовий ранг генерал-майора гвардії, з 18 березня 1993 р. – генерал-лейтенанта гвардії) [54, с. 18].

Розпорядженням Голови Верховної Ради від 4 грудня 1991 р. було затверджено організаційну структуру, загальну чисельність і дислокацію з'єднань і установ Національної гвардії України [52, с. 798].

На підставі акту, затвердженого першим віце-прем'єром України К. Масиком 27 грудня 1991 р., проведено перерозподіл військових частин внутрішніх військ із їх особовим складом, озброєнням, технікою й

матеріальною базою. Гвардії передано стрілецькі полки й спеціальні моторизовані частини міліції внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, а також окремий батальйон зв'язку. Уже станом на 31 грудня 1991 р. загальна чисельність Національної гвардії склала 11960 осіб.

Знаменним для Національної гвардії України було 5 січня 1992 р., коли її особовий склад за урочистих обставин склав присягу на вірність Україні. На початку лютого 1992 р. розгорнуто систему зв'язку Національної гвардії України, створено вузли зв'язку дивізій, а батальйон зв'язку реформовано у полк. Розпорядженням Президента України створено управління соціального і правового захисту й виховної роботи чисельністю 10 одиниць, яке, по суті, виконувало ті ж обов'язки, що соціально-психологічна служба Збройних сил України [60, с. 69].

У червні 1992 р. Національна гвардія України отримала суттєве поповнення. До її складу передано мотострілецьку дивізію у м. Чугуєві (належала до системи КДБ СРСР), окремий вертолітний полк у м. Олександрія, вертолітну ескадрилью у м. Біла Церква та окремий інженерно-будівельний батальйон у селищі Малинівка. Відповідно й створено управління авіації [61, с. 37].

Під час збройного конфлікту у Придністров'ї згідно із відповідним указом Президента України за 17 березня 1992 р. «Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова» війська Національної гвардії України підтримували порядок в зоні особливого режиму на кордоні, сприяли підрозділам Прикордонних військ: здійснювали патрулювання населених пунктів, перевіряли автотранспорт на контрольних пунктах [52, с. 799-800].

Напрацьовувалися також законодавчі документи для Міністерства внутрішніх справ України [52, с. 771].

На першому етапі будівництва Збройних сил України слід звернути увагу на такі моменти: до 1 грудня 1991 р. «демократична» Москва, запустивши могутню систему дезінформації, робила величезні потуги, щоб

збити український народ з ідеї самостійності, обіцяючи майбутній рай у «союзному оновленому казані».

На цій стратегічній лінії формувалася й політика московських маршалів і генералів – вони справді вірили у негативний підсумок всеукраїнського референдуму, скептично ставилися до законопроектів України з питань військового будівництва, водночас давали накази і команди підлеглим військовим формуванням не виконувати розпоряджень Міністерства оборони України [14, с. 421].

1 грудня 1991 р. Москва зазнала першої поразки в змаганнях з українською державністю. Тоді взято курс жорсткого блокування дій України в питаннях військового будівництва шляхом висунення безглуздої тези про конечну необхідність колективної безпеки. Доходило й до смішного: до стратегічних сил почали зараховувати навіть санаторії Міністерства оборони колишнього СРСР.

Другої поразки московські генерали зазнали 30 грудня 1991 р., коли на зустрічі глав держав СНД Президент України заявив, що з 3 січня 1992 р. дислоковані на українській території війська приводяться до добровільної присяги на вірність Україні [52, с. 772].

Великою моральною підтримкою для керівництва України і усіх українських патріотів став Другий позачерговий з'їзд СОУ, який відбувся 2-3 листопада 1991 р. З'їзд наочно показав, що СОУ перетворилася у реальну силу, здатну прискорити і поглибити процес будівництва національної армії.

Обсяг завдань, що їх вирішувало Міністерство оборони України вже у другій половині грудня 1991 р., зріс настільки, що працювати в будинку по вул. Банковій стало неможливо без додаткового розгортання системи зв'язку. На основі наказу Міністра оборони України від 23 грудня 1991 р. оперативна група Головного штабу ЗС України перебралася в будинок штабу Київського військового округу. Служба оперативних чергових Київського військового округу перепідпорядковувалася Міністрові оборони України, організовувалося цілодобове чергування [18, с. 99-100].

Ще перед 1992 р. стало очевидним, що процес формування Збройних сил України набуває невідворотнього характеру. Як російське керівництво, так і світова громадськість повинні були враховувати цей факт. Державність України здобувала всі необхідні складові.

Україна з нетерпінням чекала 3 січня 1992 р., коли у військових частинах, розташованих на її території, розпочалося складання української військової присяги.

Цього дня в Міністерстві оборони України почалося приведення до присяги вищих військових керівників. Одночасно Міністр оборони України підписав накази про призначення близько 40 осіб на посади у Міністерстві оборони України.

Складання присяги на вірність Україні з 3 січня розпочалося і у військових округах. Цього процесу зупинити вже було неможливо ніяк. Уже за перші два тижні на вірність Україні присягнуло 240 тис. військових [52, с. 773].

У приміщенні сесійного залу Верховної Ради України 9 січня 1992 р. відбулася Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва, яку провів Президент України Л. Кравчук. На нараду запросили весь вищий командний склад військ, начальників військово-навчальних закладів [94, с. 8].

У доповіді Міністра оборони К. Морозова було накреслено шляхи військового будівництва держави, яке передбачалося завершити на початку 1996 р. Ставилося завдання у січні 1992 р. привести до присяги усі війська, дислоковані в Україні.

Президент України Л. Кравчук зазначив, що Україна напрацювала правову базу для будівництва Збройних сил України, що слід жити не учорашнім днем, а сприймати сьогоднішній день, коли розпався СРСР, що єдина армія, коли нема єдиної держави – абсурд. Підкреслено, що Україна не порушує спільних домовленостей, однак ті накази, які надходять у війська з Москви, суперечать угодам між главами держав [52, с. 774].

12 січня присягу на вірність Україні склали Прикордонні війська зі своїм командувачем генералом В. Губенком, кількість заприсяжених Україні зростала з кожним днем [63, с. 7].

Та Москва прагнула будь-якою ціною зберегти радянську армію. 17 січня 1992 р. було проведено так звану «Всеармійську нараду представників офіцерських зборів». Лейтмотивом цього пропагандистського збіговиська була негайна реанімація покійного СРСР, галас про недопустимість, а то й неможливість творення національних Збройних сил.

Процес складання присяги на вірність Україні продовжувався. Наступного після московської наради дня, 18 січня, її склали старшини і курсанти Дніпропетровського військового училища, Залізної дивізії, що дислокувалася у Прикарпатському військовому окрузі.

Правда, цей доволі швидкий процес мав і певні недоліки: планувалося завершити складання присяги до 20 січня, потім термін продовжили до 31 січня, але фактично ця акція тривала ще довше. Поруч зі старшинами, які народилися на теренах інших колишніх радянських республік, створили в Україні сім'ю, одержали квартиру тощо, присягу складали також військові строкової служби, піддані інших країн, які робили це з чисто кон'юнктурних мотивів – термін проходження служби в нашій державі складав 18 місяців, умови служби були кращі, ніж, приміром, в Росії.

До кінця січня 1992 р. близько двох третин військовиків військових формувань, за винятком Чорноморського флоту, 43-ї армії Ракетних військ стратегічного призначення та Белградської повітряно-десантної дивізії, склали присягу на вірність Україні. З частиною тих, хто бажав виїхати в інші країни, було укладено взаємні зобов'язання, які гарантували права як військових, так і членів їх родин [89, с. 88].

27 січня 1992 р. Президент України Л. Кравчук видав указ, яким увільнив від обов'язків командувачів Прикарпатського військового округу генерал-полковника В. Скокова, Київського – генерал-полковника В. Чечеватова і Одеського – генерал-полковника І. Морозова. На ці посади

було призначено: у Прикарпатський округ – генерал-лейтенанта В. Степанова, який до того командував 13-ю армією; у Київський – генерал-лейтенанта В. Борискіна, начальника штабу цього ж округу; Одеського – генерал-лейтенанта В. Радецького, командувача 6-ї танкової армії.

На превеликий жаль, не було звільнено від посади командувача Чорноморського флоту адмірала І. Касатонova, який, відчувши безкарність своїх дій, розпочав цькування усіх свідомих українських моряків, що склали присягу на вірність своїй батьківщині [4, с. 33].

Це зав'язало дуже складний вузол на південних рубежах нашої держави, зробило можливим весняний наступ 1992 р. проімперських сил у Криму. Знову було повторено грубу помилку Центральної Ради 1917-1918 рр., коли питання флоту стало третьорядним, а тому втратили час і надали можливість ворогам української державності мобілізувати сили. Москва й 1992 р, побачивши провал своїх намірів на суходолі, спрямувала зусилля на Крим і Чорноморський флот і там досягла певних успіхів.

Чорноморський флот, хоч і був найменшим з усіх флотів колишнього СРСР, складав майже 80 тис. особового складу старшин, підстаршин і рядових, мав близько 300 кораблів, понад 200 літаків і вертольотів, із запільним забезпеченням, береговими військами, судноремонтними заводами, базами, складами, міг привести себе з постійної у повну бойову готовість за 120 годин [4, с. 35].

Серед командування флоту (адмірала і генерали) не було жодного українця. Чорноморський флот, маючи в основному досить-таки старий за віком плавучий склад, мав, однак, багато військового майна, котре Росія аж ніяк не мала наміру віддавати Україні. Причому, що навіть весь Чорноморський флот не здатен був компенсувати нашій державі того, що вона вклала у розбудову потужної армади колишнього СРСР [52, с. 775].

Треба сказати, що, не зреагувавши на дії московських шовіністів, Київ не тільки дав можливість Москві виграти час і переформувати сили, але підвів українських патріотів, які служили в Чорноморському флоті. Ще 4 вересня

1991 р. вони створили Севастопольську організацію СОУ (голова капітан-лейтенант І. Тенюх), розробили концепцію Військово-морських сил України, проводили роботу серед особового складу Чорноморського флоту [52, с. 776].

І хоч відсоток українців на Чорноморському флоті був дещо менший, аніж в революційні роки, національно-патріотичний рух на флоті набирив сили, щоправда з труднощами, але тут вже розпочався процес складання присяги Україні. Та якщо в сухопутних військах за це не переслідували, то на флоті всіх без винятку, хто складав присягу, спочатку виводили поза штат, а далі звільняли зі служби [11, с. 200].

У цей час московські політики ще надіялися, що Україна опам'ятається, тому все зводили до переговорів з так званим командуванням Об'єднаних сил Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Після 30 грудня 1991 р. відбулося три засідання експертів щодо стратегічних сил. Після тривалих дискусій експерти зійшлися на тому, що до стратегічних сил належать: ракетні частини стратегічного призначення і стратегічна авіація; системи і об'єкти їх обслуговування й забезпечення; окремі підрозділи Управи начальника космічних засобів протиповітряної оборони, зокрема радіолокаційні пости, що входять в систему попередження про ракетний напад [79, с. 10].

Основні частини протиповітряної оборони підпорядковувалися Збройним силам України. Не було вирішено питання про повітряно-десантні війська, військово-стратегічну авіацію і Чорноморський флот [4, с. 36].

На думку української сторони, на початку лютого 1992 р. все, що не належить до стратегічної частини Чорноморського флоту, має бути українським. Але згодом з'ясувалося, що Чорноморський флот не має жодного стратегічного корабля, тому всі розмови про «стратегічну частину» Чорноморського флоту були звичайною московською «наживкою», яку, на жаль, досить довго «жували» наші військові політики.

З перших днів існування Міністерства оборони України в українській армії почала творитися соціально-психологічна служба (СПС), концепцію якої

розробив кандидат філософських наук В. Мулява. Ідея СПС була проголошена ще у лютому 1988 р. Відбулося це на конференції дискусійних клубів у Тернополі. Суть СПС полягала в тому, щоб ліквідувати монополію будь-якої партії на виховання вояків, департизувати цей процес і проводити гуманітарне виховання військовиків.

До кінця січня 1992 р. були підготовлені й пройшли попередню експертизу концепція та загальна структура СПС ЗСУ. Згідно з наказом Міністра оборони від 30 січня 1992 р. було утворено комісію у складі 18 осіб на чолі з полковником В. Мулявою (рангу генерал-майора В. Муляві присвоєно указом Президента України 18 серпня 1992 р.), до складу якої увійшли філософи, соціологи, психологи, психофізіологи, історики, фахівці з проблем культури і релігії.

Концепцію Міністр оборони затвердив 5 березня 1992 р., загальну структуру – 22 квітня 1992 р. Соціально-психологічна управа Міністерства оборони України негайно приступила до формування структур СПС у військах. Концепція передбачала, що СПС є складовою частиною органів військового керування Збройних сил України, діяльність якої спрямована на забезпечення високої бойової та мобілізаційної готовності, створення сприятливого морально-політичного та соціально-психологічного стану в армії і на флоті [52, с. 777].

Щодо структури СПС, то начальники в усіх ланках управління Збройними силами до батальйону й рівних йому підрозділів включно є заступниками командирів, начальників із соціально-психологічної роботи. В ротах і рівних їм підрозділах мали працювати методисти-організатори СПС. Безпосереднє пряме керівництво СПС здійснював начальник соціально-психологічної служби Збройних сил України, який безпосередньо підлягав Міністрові оборони України [8, с. 5].

Поступово отямилася від шокового стану команда так званих Об'єднаних Збройних сил стратегічного призначення СНД під орудою маршала Є. Шапошнікова. Вже в лютому 1992 р. розпочалися сплановані

провокації супроти розбудови армії незалежної України і належного їй військового майна [73, с. 376].

Так, 13 лютого, напередодні зустрічі лідерів держав СНД у Мінську, з військового летовища у м. Старокостянтинові Хмельницької області було піднято в повітря шість бомбардувальників СУ-24М. Дані літаки з 12 членами екіпажів приземлилися на аеродромі коло м. Шаталово Смоленської області. Очолив акцію начальник штабу авіаполку, який прихопив зі собою полковий прапор. На думку льотчиків-фахівців, це викрадення було б неможливим без попереднього погодження з керівництвом військово-повітряних сил і протиповітряної оборони Росії [79, с. 9].

Президент України Л. Кравчук назвав це «злочином, який протирічить діючим міжнародним угодам і законодавству України». Але Москва, як завжди, ігнорувала будь-які закони – літаки Україні не повернено, а злодії скеровані для подальшого проходження служби в Росії, їм підвищено військові ранги.

Почали виявлятися й інші факти розкрадання військового майна. Так, ще 28 січня, всупереч угоді між державами СНД, указові Президента України «Про порядок реалізації військовими Збройними силами на території України матеріальних засобів, техніки і озброєнь», в Росію передано п'ять унікальних літаків-заправників, а згодом – 18 одиниць автомобільної техніки з військового летовища на Київщині [52, с. 778].

Наприкінці лютого Міністерство закордонних справ України оприлюднило ноту на заяву Є. Шапошнікова, ніби Україна претендує на весь Чорноморський флот. Втручання московських генералів у внутрішні справи України продовжувалося. Так, через те, що командувач дивізії транспортної авіації генерал-майор М. Башкіров відмовився переправляти літаки на територію Росії, командувач далекою авіацією Об'єднаних Збройних сил СНД генерал-полковник І. Калугін своїм наказом намагався звільнити його з посади і лише після прямого втручання Президента України це неподобство припинилося [11, с. 205].

Упродовж зими-весни 1992 р. в Україні проводилося подальше опрацювання законодавчих актів з військового будівництва. Постановою Кабінету Міністрів України за 31 березня 1992 р. встановлено грошове забезпечення військових Збройних сил, а 25 березня 1992 р. відповідно, Верховна Рада ухвалила Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», згідно з яким захист України проголошено конституційним обов'язком кожного її громадянина.

Для солдатів, матросів та старшин строкової служби встановлювався термін дійсної служби 18 місяців (для осіб, котрі мали вищу освіту – 12 місяців), а за контрактом – 3 роки. Встановлено також терміни служби для військових-жінок [69, с. 38], прапорщиків і мічманів, старшинського складу. Тобто, порівняно з радянською армією, термін строкової служби було зменшено на півроку [27, с. 11].

9 квітня 1992 р. ухвалено закон України «Про пенсійне забезпечення військових та осіб начальницького й рядового складу органів внутрішніх справ». Тижнем раніше, а саме 2 квітня 1992 р., у Києві було підписано протокол про домовленість між Головним командуванням Об'єднаних Збройних сил СНД і Міністерством оборони України, про організацію підготовки старшинського складу, порядок переведення (відрядження) і звільнення осіб старшинського складу прапорщиків і мічманів» [27, с. 11].

Проте до кінця з'ясувати статус Стратегічних сил СНД, по суті, не вдалося. 14 лютого 1992 р. у Мінську було підписано угоду між Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргизстаном, Росією, Таджикистаном, Узбекистаном і Україною. Стаття 1 цього документа визначала: Стратегічні сили – це військові формування, об'єкти, що перебувають під єдиним командуванням, перелік яких визначається кожною державою за погодженням з командуванням Стратегічними силами і затверджується Радою глав держав [91, с. 40].

Проте документ містив багато неясностей, зокрема про комплектацію (передбачалася окрема угода), обумовлено, що фінансування здійснюється

згідно з квотами, але для цього теж має бути окрема угода. З боку права цей документ містив у собі казуси: він мав ратифікуватися парламентом держави, але якщо хтось захоче з цієї угоди вийти, то має повідомити про це рік наперед [52, с. 779].

Очевидно, що треба було тоді спробувати вирішити питання з Чорноморським флотом. Та внесення цього питання Україною на Нараді глав держав 20 березня 1992 р. було заблоковано головним командуванням Об'єднаних Збройних сил СНД [67, с. 26].

Все це робилося спеціально, нагніталася ситуація, а Україну звинувачували у «приватизації Чорноморського флоту», хоч питання про державну приналежність інших флотів навіть не ставилося. В газеті Чорноморського флоту «Флаг Родины» командувач Військово-морського флоту адмірал В. Чернавін опублікував звернення, в якому піддав ревізії законні вимоги України включити до стратегічних сил лише 9% Чорноморського флоту, бо «це рівноцінно його загибелі». Далі адмірал звинувачував Міністерство оборони України в нав'язуванні особовому складові другої присяги (ніби Радянський Союз ще й не думав розвалюватися) і милостиво віддавав Україні 20-22% сил флоту [27, с. 12].

Водночас продовжувалося розкрадання військового майна України. При ревізії у Стрийському авіаз'єднанні на Львівщині виявлено, що 6 лютого 1992 р. шість стратегічних бомбардувальників вилетіли до Бобруйська і не повернулися. До Смоленська вивезено автомобільного майна на суму 1 млн. крб. На звертання Президента України до свого російського колеги відповіді не було [73, с. 88].

Та усіх перевершили московські адмірالی. Перший заступник командувача Військово-морського флоту адмірал І. Капітанець 24 березня 1992 р. видав наказ №729/353. Цей документ, що є нахабним втручанням у справи незалежної держави на її власній території, зобов'язував Чорноморський флот виконувати виключно накази і вказівки Об'єднаних Збройних сил СНД і командування Військово-морського флоту та «вжити

рішучих заходів до недопущення і припинення серед офіцерів і мічманів агітації українськими націоналістами, спрямованої на розкол військових колективів, створення на флоті нестабільної ситуації на міжнаціональному ґрунті і проти підлеглості» [13, с. 26].

А п. 4 цього наказу був сформульований так: «До офіцерів, мічманів і прапорщиків, що створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради своїй Батьківщині та складання присяги на вірність Україні вживати суворих заходів впливу аж до усунення від посади, яку займають, і звільнення зі служби» [27, с. 12].

У березні 1992 р. у Головному штабі Збройних сил України було створено Управління військово-морських сил.

Загострення взаємин з Україною відбувалося на тлі широкомасштабної акції проімперських сил на теренах колишнього Союзу. Палахкотіло багаття війни в Закавказзі, розпочалася справжня війна між Кишиневом і Лівобережжям Дністра, яке оголосило себе Придністровською Молдавською Соціалістичною Республікою [96, с. 99].

2 квітня Президент Росії Б. Єльцин підпорядкував собі 14-ту армію, дислоковану на території Молдови. Наступного дня у Севастополі з'явився тодішній віце-президент Росії О. Руцкой. В штабі Чорноморського флоту О. Руцкой, адмірالی В. Чернавін та І. Касатонов провели нараду.

Для преси О. Руцкой заявив, що Росія не збирається далі мовчати, бо Україна «приватизує» флот, і якщо далі так підуть справи, то Росія візьме Чорноморський флот під свою юрисдикцію. Тобто, дії московських адміралів були дуже добре погоджені з російським політичним проводом.

У цей час з допомогою величезних таємних фінансових вливань сильно активізувалася п'ята колона в Криму. Посилена антиукраїнська агітація набирала загрозливих масштабів. Користуючись безкарністю за антидержавну діяльність, так званий Республіканський рух Криму розпочав збір підписів щодо проведення референдуму про незалежність, хоч 1 грудня 1991 р.

більшість населення півострова підтвердило Акт про незалежність України. В цю діяльність втягувалося керівництво Верховної Ради Криму [76, с. 5].

Безліч разів повторювалася алогічна теза, що всі флоти створено Росією, що вони належать їй. Для цього підводилися «залізні» історичні докази – у Чорному морі воювала Катерина II. «Оновлена, демократична» газета «Правда» писала, що «все флоти Отчества, на всех морях испокон веков были российскими. Так уж сложилось» [52, с. 781].

Це змусило Л. Кравчука вжити конкретних заходів. Указом Президента України від 6 квітня 1992 р. контр-адмірала Б. Кожина призначено командувачем Військово-морських сил України. Напередодні, 5 квітня, підписано Указ «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних сил України», на підставі якого Міністерству оборони України підпорядковувалися всі військові формування, що були розташовані на території України і не вказані у ст. I указу Президента України за 12 грудня 1991 р. «Про Збройні сили України».

Міністерству оборони України доручалося сформувати Військово-морські сили України на базі Чорноморського флоту. А 7 квітня Президент Росії Б. Єльцин підписав указ про взяття Чорноморського флоту під юрисдикцію Росії. Ситуація зайшла в глухий кут. Росія стала на шлях прямої конфронтації з Україною [82, с. 320].

У телефонній розмові Л. Кравчук і Б. Єльцин домовилися до зустрічі призупинити будь-які односторонні дії з боку України і Росії. 10 квітня Л. Кравчук підписав указ «Про делегацію України на переговори з Російською Федерацією», на час переговорів призупинив дію свого указу від 5 квітня в частині, що стосується Чорноморського флоту [13, с. 30].

Переговори мали відбутися в Одесі 22 квітня, але з вини Росії цей термін був зірваний. Москва свідомо затягувала справу, бо в цей час робилося все, щоб Верховна Рада Криму на своїй сесії проголосила незалежність півострова від України.

21 травня 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації затвердила рішення «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР по зміні статусу Криму, прийнятих у 1954 році», за якою визнала такими, що не мають юридичної сили, рішення 1954 р. про передачу Криму Україні. Абсолютно проігноровано той факт, що остаточне рішення з цього приводу на законних підставах прийняла тоді Верховна Рада СРСР, якої вже просто не існує [87, с. 74].

На щастя, після тривалих переговорів Сімферополя й Києва переміг реалістичний підхід. Виторгувавши в Києва безліч політичних і економічних поступок, Верховна Рада Криму проголосувала за відміну Акту про самостійність і наклала мораторій на проведення референдуму про підтвердження цього Акту. Склалися умови для проведення переговорів з усього комплексу кримських проблем між Україною і Росією.

Цей час характеризується також тим, що на основі зобов'язань України з її території вивозилася тактична ядерна зброя. Правда, Україна над процесом вивезення цього виду зброї масового знищення практично ніякого контролю не мала. У чужу державу вивозилися величезні матеріальні цінності, а наша країна не отримувала за це ніякої компенсації. В історії з тактичною ядерною зброєю (а лише плутоній, яким були начинені заряди, коштував сотні мільйонів доларів) була ще одна серйозна деталь: смертоносна зброя не знешкоджувалася, а перевозилася цілісінькою до Росії і значно збільшувала міць держави, яка й не думала реально роззброюватися. Такими ж швидкими темпами тактична ядерна зброя була вивезена з Білорусі й Казахстану [52, с. 782].

Керівництво Збройних сил України в цей період активно включилося у роботу координаційної ради Північно-Атлантичної асамблеї, різних міжнародних конференцій і семінарів. Міністр оборони України К. Морозов здійснив офіційний візит у США [66, с. 449].

Створювалася концепція реорганізації військової освіти в Україні, автором якої став полковник Ю. Прокоф'єв (військовий ранг генерал-майора

присвоєний 20 лютого 1992 р.), начальник управління військової освіти Міноборони. 28 лютого 1992 р. концепція була підписана Міністром оборони України і передбачала з 34 військово-навчальних закладів 20 включити до складу 10 реформованих військово-навчальних закладів (9 під егідою Міністерства оборони і військовий інститут Прикордонних військ) [94, с. 9].

З тих, що залишилися, передбачалося чотири перетворити на відділення військової підготовки та військові факультети, два реформувати на навчальні центри Міністерства оборони, п'ять передати Міністерству освіти для створення навчальних закладів, в тому числі військових ліцеїв і наукових центрів, а два реформувати [94, с. 10].

Важливою подією цього етапу нашої військової історії було проведення 4-5 квітня 1992 р. III з'їзду офіцерів України. В його роботі взяло участь 918 делегатів, гості з-за кордону, українські офіцери, які проходили службу в інших країнах СНД.

У травні 1992 р., коли Москва остаточно зрозуміла, що процесів творення національних армій не спинити, що Україну неможливо зіштовхнути з зайнятого курсу, створюється Міністерство оборони Російської Федерації. Його очолив колишній командувач Повітряно-десантних військ СРСР генерал армії П. Грачов. Тобто, Україна почала мати справу з іншою структурою, тактика і стратегія якої корінним чином змінилися.

На нараді глав держав у Ташкенті, яка відбулася 15 травня 1992 р., було прийнято низку документів з військових питань. Передусім, це Заява глав держав-учасниць СНД про скорочення Збройних сил колишнього Союзу РСР. Були схвалені угоди про правоохоронні органи в Об'єднаних Збройних силах і Збройних силах держав-учасниць СНД, про порядок пенсійного забезпечення військових та членів їх родин і державного страхування військових країн СНД, про принципи військових перевезень, про організацію медичного забезпечення військових та членів їх родин [30, с. 19], робітників і службовців Збройних сил, Сил учасників співдружності, Об'єднаних Збройних сил СНД.

Однак загострення відносин між Росією й Україною наприкінці травня потребувало окремої зустрічі на найвищому рівні. Така зустріч відбулася в Дагомисі біля Сочі 23 червня 1992 р. Між Україною та Російською Федерацією було підписано договір про подальший розвиток міждержавних відносин [88, с. 150].

В угоді підтверджувався принцип відкритості кордонів, безвізовий режим пересування по території держав громадян Росії та України, домовлено (на жаль, тільки на папері) про передачу Україні у власність частину закордонного майна колишнього СРСР. Статті 14-та і 15-та стосувалися військового питання.

У зв'язку з будівництвом своїх Збройних сил обидві сторони підтвердили важливість продовження переговорів стосовно створення на Чорному морі Військово-морських сил України і Військово-морських сил Росії на базі Чорноморського флоту. Вони погодилися використовувати вже існуючу систему базування й матеріально-технічного забезпечення. При цьому, до завершення переговорів сторони домовилися утримуватися від односторонніх дій. Важливим було те, що військові України й Росії, котрі були призвані для проходження служби у частинах, що входили до складу Об'єднаних Збройних сил СНД, приводяться до присяги тим державам, громадянами яких вони є [52, с. 783].

Проте президенти зустрічаються і роз'їжджаються, а на місцях після цього мало що змінюється. Ситуація в Криму, у зв'язку з антиукраїнськими діями адмірала І. Касатонova, аніскільки не поліпшилася. Продовжувалося безкарне розкрадання військового майна на Чорноморському флоті. Знущання над патріотами України довели до того, що 21 липня 1992 р. о 8 год. 25 хв. сторожовий корабель, яким командував капітан-лейтенант С. Настенко, знявся зі швартових на базі в Донузлаві і, піднявши синьо-жовтий державний прапор України, взяв курс на Одесу [13, с. 40-41].

Як записано у вахтовому журналі, «корабель йде в порт Одесу з метою політичного протесту проти сваволі проросійськи настроєного командування

17 бковр» (бази кораблів охорони водного району). Командування Чорноморського флоту влаштувало за втікачем погоню. Його переслідували чотири кораблі МДК-184, РК-260, МПК-93, СКР «Разительный». Чого тільки не робилося, щоб зупинити непокірний корабель: небезпечні маневри біля бортів і по курсу, викидання линв з метою намотування на ходові гвинти, постріли з гармат на пересічення курсу, запалювання димової шашки [52, с. 784].

На наш погляд, дуже повчальними були факти, наведені з цього приводу українськими прикордонниками. Заяву І. Касатонова від 22 липня 1992 р., нібито прикордонники знали про запланований перехід, трактовано як брехню і фальсифікацію.

Про те, що СКР-112 покинув базу, командувачу Прикордонних військ України стало відомо о 9 год. 35 хв. Генерал В. Губенко зв'язався з начальником штабу Чорноморського флоту віце-адміралом Г. Гуріновим і запропонував утриматися від застосування надзвичайних заходів – вже було відомо про застосування зброї. На це голова Держкомкордону України отримав відповідь, що будуть вжиті усі заходи для зупинки корабля.

Прикордонники стали діяти згідно з законом «Про державний кордон України»: за бойовою тривоною піднято три катери, але о 10 год. 10 хв. морські з'єднання були відключені від єдиної системи гучномовного зв'язку носіїв берегового стеження флоту, а через 40 хв. – від телефонного зв'язку через комутатор штабу флоту [93, с. 69].

У цій історії є ще багато запитань. Головне з них – чи є у світі держава, яка б дозволила чужинцям влаштувати стрілянину у власних територіальних водах та ще й по кораблю, який іде під прапором цієї держави.

Після інциденту з СКР-112 3 серпня 1992 р. у Ялті відбулася зустріч президентів Л. Кравчука і Б. Єльцина. Було домовлено, що на три роки встановлюється перехідний період, Чорноморський флот виводиться зі складу СНД і стає об'єднаним флотом України і Росії. Об'єднане командування підпорядковується тільки президентам обох країн. Комплектування флоту

здійснюється на 50% Україною і на 50% Росією, громадяни присягають своїм державам. На час перехідного періоду використовується наявна система базування і постачання. Київська організація СОУ різко засудила Ялтинську угоду як таку, що суперечить Декларації про Державний суверенітет та Актові проголошення незалежності України.

У червні 1992 р. на основі міжнародних угод з питань мирного врегулювання було сформовано батальйон українських голубих беретів і в складі миротворчих сил ООН направлено в Югославію [54, с. 163].

У середині червня Верховна Рада України ратифікувала також Договір про звичайні збройні сили у Європі одночасно з Паризьким договором 1990 р., що визначало верхні границі звичайного озброєння і військової техніки для України, тобто скорочення їх кількості. Зокрема, танків на 5300 одиниць, бойових броньованих машин – на 2400 одиниць, бойових літаків – на 477 одиниць. Відповідно, до реалізації даних завдань Україна приступила 18 серпня 1992 р. [96, с. 101].

Інтенсивно велася розробка військової доктрини України. Її проект чотири рази розглядався на комісії Верховної Ради України. 4 липня 1992 р. його схвалила Рада оборони України. Основні засади цього документа були такими: оборонна спрямованість і оборонна достатність; відповідність чисельності і дислокації військ вимогам міждержавних переговорів зі звичайних озброєнь; Україна не має територіальних претензій до жодної держави і до жодної не ставиться як до свого ймовірного противника; виключає силу або загрозу її застосування при вирішенні політичних, економічних, національних, етнічних, екологічних та інших проблем; Україна, підписавши Гельсинську угоду, Паризьку хартію для нової Європи, інтегрується у всі європейські структури, в тому числі й військові [52, с. 785-786].

Улітку 1992 р. командувач 14-ї повітряної армії генерал В. Антонєць (військовий ранг генерал-лейтенанта присвоєний 14 серпня 1992 р.) виступив

з концепцією про об'єднання Військ протиповітряної оборони і Військово-повітряних сил в єдиний вид Збройних сил – Війська повітряної оборони.

Пропонована структура дала змогу створити принципово новий вид збройних сил, який не мав аналогів ані на Заході, ані на Сході. Організаційно Війська повітряної оборони мали бути зосереджені в одних руках, складатися зі стаціонарних сил протиповітряної оборони і 4 авіакорпусів з єдиною системою керування. Це об'єднання давало також значний економічний ефект – скорочення витрат на єдину систему управління [62, с. 234].

28 серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України затвердила рішення щодо утворення нового виду Збройних сил – Війська повітряної оборони шляхом поетапного об'єднання і реформування Військ протиповітряної оборони і Військово-повітряних сил, а згодом, генерал-лейтенант В. Антоненко був призначений командувачем цього виду ЗС України і приступив до реорганізації всієї системи оборони повітряного простору України.

На початку липня 1992 р. видано кілька указів Президента України, які стосувалися військових питань: затверджено програму розвитку авіаційної промисловості України (указ від 3 липня 1992 р.), «Про Раду національної безпеки України та її персональний склад» (указ від 1 липня 1992 р.), «Про підтвердження факту амністії громадян України – колишніх військових контингенту радянських військ в Афганістані, які вчинили злочини» (указ від 1 липня 1992 р.).

Наприкінці серпня 1992 р. Військова колегія Міністерства оборони України ухвалила створити на базі Одеського і Прикарпатської військових округів відповідно Південне і Західне оперативні командування та реформувати їх з'єднання і частини.

Постановою кабінету Міністрів «Про реформу військової освіти» від 19 серпня 1992 р. 34 вищі військові заклади перетворено у сім військових інститутів, один військовий університет, одну Академію Збройних сил України, три відділення військової підготовки й аж 43 військові кафедри при

низці цивільних вищих навчальних закладів України, призначено їх начальників. У Києві і Львові відкрито військові ліцеї. В майбутньому такі ліцеї передбачено відкрити у Сумах, Харкові, Донецьку, Сімферополі, Чернігові й Житомирі. Змінилося керівництво у Чорноморському вищому військовому училищі ім. Нахімова [94, с. 10].

У вересні 1992 р. проведено заміну командувача Прикарпатського військового округу. Ним став генерал-лейтенант В. Собков, який займав посаду начальника Головного штабу Збройних сил України.

Важливим питанням, яке вирішувало Міністерство оборони в 1992 р., було опрацювання військових статутів для Збройних сил України. Справа ускладнювалася тим, що, починаючи з кінця 1920-х рр., в Україні робилося усе можливе для повного знищення української військової термінології, нівеляції будь-яких українських військових традицій, а усі нерадянські військові формування, які у свій час розробляли і вживали військову термінологію (УВО, Карпатська Січ, УПА), вважалися антиукраїнськими організаціями [52, с. 787].

Виникла передусім проблема запровадження української військової термінології, віднайдення питомих відповідників сучасним військовим командам, не калькуючи їх живцем з російської мови. На виконання цього доручення Міністра оборони України було утворено термінологічну комісію для перекладу українською мовою військових статутів, яку очолив керівник Львівського відділення Інституту української археографії, відомий історик Я. Дашкевич. Праця велася у Львові та Києві і вже 20 вересня усі переклади статутів були передані генерал-полковнику К. Морозову [96, с. 105].

В українських варіантах статутів було внесено тільки дві суттєві зміни – прийнято українські назви військових підрозділів, але тільки для піхотних частин (відділення – рій, взвод – чота, рота – сотня, батальйон – курінь) та систему українських військових рангів. Залишалося тільки затвердити ці документи. Оскільки у радянській армії статути затверджувала Президія Верховної Ради СРСР, то при президентському правлінні це мав би зробити

Президент України, Головнокомандувач Збройних Сил. Але згадані правки, так і не були затверджені [48, с. 120].

Важливі ініціативи, спрямовані на утвердження престижу України як могутньої у військовому відношенні держави, проявило керівництво Військово-повітряних сил [84, с. 11].

З травня по листопад 1992 р. у США і Канаді побувала ланка українських асів-льотчиків на чолі з полковником В. Ковалем. На двох літаках МІГ-29, які транспортував туди повітряний лайнер АН-124 «Руслан», українські льотчики виконали 209 польотів, взяли участь у 17 авіашоу. Літаки несли на оперенні знаки розрізнення України, а майстерність льотчиків отримала з боку американських та канадських фахівців найвищу оцінку.

Наприкінці літа у Військово-повітряних силах України створено ескадрилью «Блакитна стежа» – спеціальний підрозділ, який мав за мету забезпечити чітке виконання міжнародних договорів з роззброєння. Ескадрилья складалася з двох літаків АН-30 та шести літаків АН-26; базування – летовище в Борисполі. «Блакитна стежа» працювала з українськими інспекційними групами за кордоном, що заключили договори про роззброєння.

У жовтні 1992 р. було проведено дуже суттєву реорганізацію структури сухопутних військ України – розформовано оперативні групи Київського військового округу і включено їх до складу Західного і Південного оперативних напрямів.

Наприкінці 1992 р. в основному сформовано Головний штаб Збройних сил України, який мав у своїй структурі управління мобілізації і комплектування кадрів, соціально-психологічне, матеріальних фондів, тилу, фінансів, служби військ, морське, освіти, озброєння, торгівлі тощо [36, с. 43].

Осінь військова перевірка військ показала, що у 1992 р. з формувань, які дислокувалися на території України, були створені власні Збройні Сили, проведено навчання усіх рівнів, у тому числі й в Головному штабі, оперативно-мобілізаційні збори, фронтові армійські (корпусні) навчання. У

сухопутних військах проведено близько 150 командно-штабних навчань (КШН) з дивізіями і полками. Усі батальйонні – 50 та ротні – 251, в тому числі й з бойовим стрільбами, оцінені позитивно [52, с. 788].

1992 р. був роком 50-річного ювілею Української Повстанської Армії. Ювілейні святкування проходили фактично по всій Україні. Це мало певний вплив на піднесення патріотичного руху в армії, однак викликало шалену злобу з боку різного роду реваншистських і прокомуністичних сил [27, с. 789].

1992 р. став роком започаткування процесу міжнародних контактів вищого військового керівництва України з розвиненими державами світу. Навесні 1992 р. Міністр оборони України відвідав північноамериканський континент [46, с. 127]. У листопаді 1992 р. Київ відвідав тодішній Верховний головнокомандувач об'єднаних військ НАТО в Європі та головнокомандувач військ США в Європі генерал Дж. Шалікашвілі [26, с. 9].

Також слід зазначити, що воєнізовані формування Цивільної оборони колишнього СРСР теж зазнали певних змін у цей час. Адже вони були дуже громіздкою і недосконалою структурою. Особливо наочно нездатність діяти в сучасних умовах показала катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції.

І як не дивно, але й надалі спостерігалася відсутність сучасної апаратури, нефаховість штатних працівників. Наприклад, у хімічному батальйоні цивільної оборони з 18 офіцерів лише один був хіміком, а військові навіть не знали, що має робити їхній підрозділ під час тривоги [47, с. 107].

Відтак, після проголошення незалежності постало питання про концепцію Цивільної оборони держави та закон «Про Цивільну оборону України». Перше слухання запропонованого Кабінетом Міністрів закону відбулося на пленарному засіданні Верховної Ради у лютому 1992 р., а невдовзі цей документ було ухвалено [35, с. 65].

Відповідно до нього Начальником Цивільної оборони України ставав прем'єр-міністр. На територіальному рівні формування цивільної оборони мали подвійну підлеглисть: керівникам місцевої держадміністрації і

безпосередньо штабу цивільної оборони держави. Обласним штабам цивільної оборони підлягали також спеціалізовані й неспеціалізовані формування [86, с. 15].

Тобто, у 1992 р. багато спецпідрозділів військ Цивільної оборони було виведено з підлеглості Міністерства оборони і підпорядковано штабові Цивільної оборони України, яким керував Кабінет Міністрів. Організовано автоматичний прогнозно-моделюючий центр науково-технічної оснащеності, який не мав аналогів на той час [52, с. 800-801].

До однієї з найважливіших функцій держави, яка дбає про свій суверенітет, є охорона державного кордону. Загальна протяжність кордонів України, станом на 1991 р. складала 7698 км, з них з Росією – 2484 км, Білорусією – 952 км, Румунією – 608 км, Польщею – 542 км, Словаччиною – 98 км, Угорщиною – 135 км, Молдовою – 1194 км. Протяжність морської ділянки державного кордону – 1758 км (Чорноморської – 1533 км, Азовської – 225 км). Тому, попри певні згадки у роботі про Прикордонні війська (в загальному контексті розбудови Збройних сил України), на нашу думку, слід цьому питанню приділити більше уваги.

У структурі колишнього СРСР прикордонники належали до зловісного КДБ. Після проголошення незалежності України було взято курс на створення окремого військового формування, завданням якого стали виключно функції охорони державного кордону молодій державі.

Треба відзначити, що підготовка засадничих законопроектів, що стосуються діяльності Прикордонних військ України, була здійснена у дуже стислі терміни. Вже 4 листопада 1991 р. Верховна Рада України ухвалила закони «Про державний кордон України», «Про Прикордонні війська України» та «Положення про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ України» [38, с. 94].

Цьому сприяла енергійна праця командувача Західного округу Прикордонних військ колишнього СРСР генерал-лейтенанта В. Губенка, який

зумів мобілізувати своїх підлеглих на створення нової структури незалежної держави. Наприкінці 1991 р. В. Губенко отримав призначення головою Державного комітету в справах охорони державного кордону України – командувачем Прикордонних військ України.

Наказом №274 від 25 грудня 1991 р. голова Держкомкордону оголосив закони України і Положення про порядок комплектування, військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ, зобов'язавши Прикордонні війська з 18 грудня 1991 р. у службово-бойовій діяльності керуватися виключно цими законодавчими актами [40, с. 5].

У місячний термін структури Держкомкордону мали забезпечити вивчення законів України, до 30 січня 1992 р. передбачалося внести зміни в програму командирського вишколу офіцерів і прапорщиків, а до 30 травня 1992 р. від усього офіцерського корпусу були прийняті заліки на знання цих законів [52, с. 802].

У квітні 1992 р. на підставі ухвали Кабінету Міністрів українські прикордонники змінили колір прикордонних стовпів з червоно-зелених на кольори державного прапора України, ліквідували символіку тоталітарного режиму на контрольно-перепускних пунктах, заставах, кораблях.

У зв'язку з загостренням конфлікту в Придністров'ї, Президент України Л. Кравчук 17 березня 1992 р. підписав Указ «Про заходи по охороні державного кордону України з Республікою Молдова».

На виконання цього указу, інших рішень уряду вже з 20 березня Прикордонні війська України разом з підрозділами Міністерства внутрішніх справ і Національної гвардії України перекрили найважливіші напрямки українсько-молдавського кордону [75, с. 99].

Головним завданням стало забезпечення територіальної цілісності й недоторканості кордонів, захист населення прикордонних з Молдовою районів [43, с. 45].

Оскільки збройний конфлікт розгорнувся в районах, які безпосередньо прилягають до кордону України, всі частини було підсилено бронетехнікою.

Лише у 1992 р. українські прикордонники спільно з підрозділами Міністерства внутрішніх справ і Національної гвардії України вилучили близько 1000 одиниць стрілецької зброї, велику кількість набоїв, контрабанди, у тому числі й стратегічної сировини [52, с. 803-804].

Отже, підсумовуючи державотворчий процес другої половини 1991 р. – 1992 р., слід зазначити, що було проведено справді грандіозну роботу. З проблем військового будівництва Верховна Рада України ухвалила десятки правових документів, які створили необхідну правову базу, показали усьому світові цивілізований еволюційний шлях переходу від радянських збройних сил до національної армії. Головними рисами законів України з військових питань були демократія, гуманізм, верховенство права, відкритість, позапартійність, національно-патріотичний характер виховання військових.

Разом з тим, з вини Російської Федерації, виникали постійні конфліктні ситуації щодо розподілу військового майна, у тому числі й Чорноморського флоту. Москва до останнього намагалася зірвати процес створення Збройних сил України.

РОЗДІЛ ІІІ. УСПІХИ Й ТРУДНОЩІ СТАНОВЛЕННЯ ЗСУ (1993-1997 РР.)

Навесні 1993 р. перетворення в структурах ЗСУ продовжилися. Зокрема, соціально-психологічна служба Міністерства оборони підготувала типові навчальні плани гуманітарної підготовки. Ці плани передбачали вивчення історії України, історії українського війська, військового права і актуальних проблем військової педагогіки й психології. Заняття для офіцерського корпусу передбачалося проводити за 84-годинною програмою, для прапорщиків – 116 год., для курсантів – 168 або 88 год. (залежно від тривалості навчання), для курсантів навчальних частин, що готували молодших командирів (сержантських та інших шкіл) – 82 год.

Для праці в соціально-психологічній службі Міноборони залучено відомих в Україні вчених і громадських діячів [34, с. 190-191]. У соціально-психологічній службі Прикарпатського військового округу на посаді провідного наукового співробітника працював отець В. Сичак – перша духовна особа в сучасній Українській армії [39, с. 191-192]. На порядку денному постало питання відродження інституту капеланства [52, с. 788].

Навесні 1993 р. у війська скеровано директиву про вивчення української мови, яка зобов'язувала поступово запроваджувати українське діловодство, проведення державною мовою усіх нарад, зборів [50, с. 34]. До кінця 1995 р. усі печатки, штампи, офіційні бланки теж передбачалося перекласти українською мовою. Це, однак, не означало, що проводилася примусова українізація військовиків інших національностей, проте кожен з них зобов'язаний був володіти мовою держави, якій він присягнув.

Для реалізації процесу впровадження в армії української мови у надзвичайно стислі терміни підготовлено «Російсько-український словник для військових», що мав надати реальну допомогу в опануванні українською мовою в усіх родах і видах військ.

У травні 1993 р. у Ризі проходила зустріч міністрів оборони країн Центральної Європи, в якій взяли участь керівники військових відомств

Болгарії, Білорусі, Угорщини, Латвії, Литви, Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Чехії, Естонії, України [66, с. 20].

Міністри обговорили питання, пов'язані з проблемами розбудови національних Збройних сил, розвитком відносин країн Центральної Європи з НАТО, іншими європейськими військовими організаціями, співробітництвом у галузі військової освіти, питання, пов'язані з перебуванням російських військ на території ряду незалежних держав [77, с. 65].

На початку червня 1993 р. Україну відвідав Міністр оборони США Л. Еспін, особистий радник Президента Франції, начальник Генерального штабу Збройних сил Франції адмірал Ж. Ланксад. Наприкінці травня 1993 р. у Києві перебувала делегація військового відомства Великобританії на чолі з заступником начальника управління НАТО та держав Східної Європи П. Тіпплом, яка працювала над підготовкою угоди про двостороннє військове співробітництво між Великобританією і Україною [52, с. 789].

Початок 1993 рр. характеризується подальшими грубими порушеннями з боку Росії засад Ялтинської угоди щодо Чорноморського флоту. Так всупереч волі Л. Кравчука і Міністра оборони України начальником штабу Чорноморського флоту було призначено віце-адмірала П. Святашова. По суті, незважаючи на призначення його першим заступником командувача військово-морського флоту Росії, на флоті безчинствував І. Касатонов, розбазарюючи майно, переганяючи бойові вертольоти в Анапу та організовуючи відкриті цькування українських патріотів.

Небагато змінилося після призначення командувачем Чорноморського флоту віце-адмірала Е. Балтіна (військовий ранг адмірала присвоєний указом Б. Єльцина 16 червня 1993 р.), з приходом якого порушення на Чорноморському флоті набрали більш витончених форм. Москва розпочала тиск на Київ, вимагаючи ділити не тільки флот, але й українську територію, себто Крим, бо «Крым по праву принадлежит России» [52, с. 790].

Незважаючи на супротивні потуги Росії, на початку 1993 р. у складі Військово-морських сил України були корабель керування «Славутич», СКР-

112 та МДКП «Донець», два екіпажі новозбудованих кораблів – крейсер «Гетьман Сагайдачний» та МПК «Луцьк» [19, с. 112].

На суднобудівних заводах України у 1993-1996 рр. було заплановано збудувати 11 надводних кораблів, у тому числі ракетний крейсер «Галичина» водотоннажністю 10 тис. т, два середні крейсери, п'ять малих протичовнових кораблів, два десантні кораблі, танкер.

А наказ Міністра оборони України №65 від 8 квітня 1993 р. «Про призначення начальників гарнізонів» передбачав з 15 квітня 1993 р. в гарнізонах Севастополя, Феодосії, Керчі, Миколаєва, Очакова, Ізмаїла, Сак, Октябрська, Гвардійська, Балаклави, Новоозерного, Мирного, Веселого, Качі діяти лише згідно з директивами Міністерства оборони України, а всі накази, розпорядження і вказівки Міністерства оборони Росії й командування Чорноморського флоту стосовно військових комендатур на території України вважати недійсними [49, с. 24].

Усе це прискорило багатоцільову акцію, яка давно вже готувалася проти державності України. Було різко підвищено зарплату морським офіцерам Чорноморського флоту, піднято ціни на енергоносії та розпочато широкомасштабну провокацію з підняттям на кораблях 171-го дивізіону суден забезпечення Чорноморського флоту андріївських прапорів.

Реакція України була стриманою, але чіткою; оскільки андріївський прапор є символом військово-морського флоту Росії, то ці кораблі отримували статус суден іноземної держави, що дислоковані в Україні, а члени їх екіпажів – статус громадян України, які проходили службу на суднах інших держав [68, с. 5-6].

У зв'язку із тим, що перебування на території України суден під андріївським прапором є прямим порушенням українського законодавства, Міністр оборони України наказав розробити й узгодити із керівництвом Збройних сил Російської Федерації оргзаходи щодо виведення цих суден за межі України, а також про припинення їх фінансування, Міністерство

закордонних справ України оголосило ноту з цього приводу МЗС Російської Федерації [52, с. 790-791].

Ситуація, яка склалася напередодні призначених на 17 червня 1993 р. переговорів між Л. Кравчуком і Б. Єльциним з приводу подій на Чорному морі, була вкрай несприятливою для України. Використовуючи страйки шахтарів Донбасу, зумовлені різким підвищенням Росією цін на енергоносії, маніпулювання «п'ятою колоною» в Криму (спікер шовіністично-комуністичного парламенту якого М. Багров і не приховував, що його позиція – спільний флот), Росія мала великі шанси змусити Л. Кравчука погодитися на невігідні Україні компроміси [31, с. 20].

Переговори відбулися в Завидово під Москвою. Підписано низку угод, згідно з якими розподіл Чорноморського флоту з усією інфраструктурою відбуватиметься 50 на 50 відсотків. У таких пропорціях здійснюватиметься і його фінансування. Домовлено, що розподіл почнеться у вересні 1993 р., на період розподілу встановлюються єдині норми і види грошового забезпечення. Російська сторона братиме участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя, інших населених пунктів, де буде дислокуватися військово-морський флот Росії. Для вирішення практичних питань поділу флоту утворено міждержавну комісію [19, с. 115].

На зустрічі української і російської делегацій, яка відбулась 3 вересня 1993 р., головним питанням на порядку денному мала обговорення проблем флоту в контексті ядерного роззброєння України. Москва використовувала додатковий тиск на Київ, загрожуючи припинити постачання енергоносіїв. За тиждень до цієї зустрічі постачання газу до України було скорочено на 24%. Російська сторона настоювала на негайній виплаті боргів за енергоносії, а потім пропонувала їх списання як компенсацію за українську частину Чорноморського флоту [78, с. 115-116].

У підписаному протоколі, результатом зустрічі, була зафіксована така формула: Російська Федерація отримує весь флот разом із інфраструктурою, розташованою в Криму, в той час як Україна отримує компенсацію. Хоча сам

текст протоколу не вказує на списання боргів як форму компенсації, Масандрівські домовленості стосовно флоту викликали негативний резонанс в Україні [17].

Російська сторона успішно вмiла поєднувати політичний та безпековий тиск на Київ із економічним, використовуючи залежність української економіки від російських енергоносіїв. Крім того, позиція Л. Кравчука в Масандрі була обумовлена його бажанням посилити авторитет й підтримати позиції Б. Єльцина в його протистоянні із Верховною Радою РФ, де більшість належала комуністам. Опісля Масандрівських домовленостей Чорноморський флот, котрий підтримував Р. Хасбулатова і О. Руцького, перейшов на бік президента РФ [53, с. 11].

Тобто, проблематика Чорноморського флоту й Криму, окрім серйозного дискусійного предмету з українсько-російських відносин ставала також важливим чинником у внутрішньополітичному протистоянні в обидвох державах, зокрема Б. Єльцина й Верховної ради у Росії, Л. Кравчука й проросійськи налаштованих еліт Криму. Саме останні розцінили Масандрівські домовленості стосовно Чорноморського флоту як слабкість Києва [19, с. 118].

В жовтні 1993 р. розпочався процес інституціоналізації кримського сепаратизму, що виявився в спробі підняти статус органів влади в Автономній Республіці Крим. Це включало введення інституту президентства у Криму, а відповідний «закон» було прийнято Верховною Радою Криму, а також призначено президентські вибори. Очевидно, що інституціоналізація сепаратизму, яку уособлював Ю. Мешков, значно підсилила позиції Москви в переговорному процесі з Україною [78, с. 116].

15 квітня 1994 р. у Москві відбувся наступний етап переговорів, де лідери обидвох держав підписали нову угоду з метою вирішення проблеми розподілу Чорноморського флоту. Згідно з угодою, передбачалося роздільне базування російського та українського флотів. Ця угода суттєво розширила

рамки Масандрівських домовленостей, конкретизуючи, що українська сторона отримує 15-20% від загальної кількості кораблів і суден [23].

Навіть при таких кроках з боку Києва сепаратистські настрої у Криму не були повністю усунені. Під керівництвом Ю. Мєшкова, за підтримки Москви, продовжувався курс на загострення конфлікту з Києвом та поглиблення зв'язків з РФ. Лише після перемоги Л. Кучми на позачергових президентських виборах 10 липня 1994 р. спостерігалася деескалація у протистоянні між центральною українською владою та Кримом. В Автономній Республіці Крим і в Севастополі Л. Кучма отримав найбільшу кількість голосів виборців, що вказувало на підтримку населення Сходу й Півдня України, котрі сподівалися на нормалізацію відносин з РФ та більш м'яку позицію щодо компромісів з Росією, порівняно з попереднім президентом.

Підписання Будапештського меморандуму також значно підсилило позиції Києва в захисті українського суверенітету над Кримом і Севастополем. Згідно з цим документом, Російська Федерація, разом із іншими постійними членами Ради безпеки ООН, гарантувала територіальну цілісність і суверенітет України. Хоча це не припинило подальших російських провокацій та підтримки сепаратистських настроїв в Криму, але значно послабило позиції проросійських організацій, оскільки Москва офіційно визнавала Крим і Севастополь частиною суверенної території України [78, с. 116].

Новий підхід української влади в розв'язанні кримської проблеми виявився важливим, і він включав поєднання економічних санкцій та адміністративного тиску, а також надання певних привілеїв колишній партійній номенклатурі в Криму. Зокрема, цей підхід включав надання права на приватизацію прибуткових об'єктів. Українська влада також виявила готовність до компромісів з Російською Федерацією у питаннях розподілу Чорноморського флоту [90, с. 115].

Яскравим свідченням цього стала чергова угода щодо Чорноморського флоту, підписана Л. Кучмою і Б. Єльциним 9 червня 1995 р. у Сочі. Українська сторона погоджувалася на розміщення Чорноморського флоту Російської

Федерації у Севастополі. Дана угода підтверджувала чіткий розподіл майна у співвідношенні 50% на 50%. При цьому частка кораблів і суден, котрі повинні були відійти Україні скоротилася до 18,3%, відповідно РФ отримувала 81,7%. А кожному офіцеру, мічману й прапорщику гарантувався вільний вибір подальшої служби [24].

Сочинська угода не вирішила всіх проблем українсько-російських відносин, і питання статусу Севастополя залишалося невирішеним. У жовтні 1996 р. російський парламент ухвалив провокаційний закон «Про припинення розподілу Чорноморського флоту», вимагаючи від Президента РФ оголосити мораторій на підписання відповідних міжнародних угод. Також посилилася риторика окремих представників російського політичного середовища щодо необхідності ревізії попередніх угод з Україною.

Важливо відзначити, що Б. Єльцин намагався дотримуватись зобов'язань, взятих на себе Російською Федерацією, і це призвело до нового внутрішньополітичного протистояння між ним і парламентом. Ці суперечки внутрішньополітичного характеру щодо відносин з Україною сприяли нестабільності у російській політиці та внесли додаткові труднощі у вирішення відкритих питань між обома країнами [51, с. 37].

Позиція російського парламенту стосовно угод із Заходом та Україною визначалась кількома факторами, включаючи завершення першої чеченської кампанії та актуалізацію питання інтеграції колишніх членів соціалістичного табору у НАТО. У контексті завершення конфлікту в Чечні Росія шукала засоби відновлення свого впливу в регіоні та зміцнення своїх позицій у міжнародному вимірі.

Питання перегляду попередніх угод із Заходом і Україною стало, таким чином, частиною стратегії Москви щодо збереження впливу та забезпечення безпеки в її сфері інтересів. Російський парламент використовував цей підхід як засіб тиску на Захід та спробу відстояти свої геополітичні інтереси у регіоні, особливо в контексті інтеграції країн колишнього соціалістичного табору в структури НАТО [78, с. 117].

Очевидно, що проблема визначення статусу Чорноморського флоту колишнього СРСР явно виходила за рамки двосторонніх українсько-російських відносин. А від її успішного вирішення напряму залежала стабільність та безпека в цілому чорноморському регіоні. І саме тому Захід і був зацікавлений у врегулюванні відносин між РФ та Україною, котрим належала вадлива роль не лише на пострадянському просторі, але й на цілому континенті [32, с. 6-7].

Дійсно, незважаючи на різноманітні маніпуляції окремих російських політиків щодо проблеми розподілу флоту та кримської проблеми загалом, все ж велась активна підготовка до укладення базового договору між Україною і Росією. Цей договір мав розв'язати всі конфліктні питання і стати основою для подальшої формування нормативно-правової бази двосторонніх відносин.

Парафування проєкту цього договору відбулося 8 лютого 1995 р. За попередніми домовленостями, російська сторона погодилась на його підписання за умови остаточного врегулювання проблеми флоту. У цьому контексті, Москва активно лобіювала винесення проблеми в окремі угоди, які передували б підписанню основного двостороннього договору [51, с. 38].

Геополітичний аспект, зокрема розширення НАТО, відіграв невід'ємну роль в усвідомленні російською політичною елітою необхідності врегулювати відносини з Україною. Перспектива розширення альянсу на пострадянському просторі спонукала РФ посилити свої позиції та активізувати реалізацію власних інтеграційних проєктів в регіоні. Цей геополітичний фактор визначав стратегічні обрані Росією шляхи дій в контексті пострадянського простору.

Чергова конфронтація з Києвом ускладнила б позиції Росії, оскільки в умовах загострення відносин з сусідом укладання договорів та розв'язання конфліктних питань ставало б значно складнішим завданням. Така конфронтація могла бути розцінена як загроза для стратегічних інтересів Росії в регіоні, особливо з урахуванням геополітичного контексту того часу [25, с. 70-71].

Уже 28 травня 1997 р. закладено основу остаточного вирішення комплексу проблем розподілу Чорноморського флоту між Україною і РФ, підписанням трьох міждержавних угод. Параметри розподілу флоту здійснювались на основі Сочинської угоди. Зокрема, Угода про параметри поділу Чорноморського флоту визначала Севастополь як основну базу Чорноморського флоту РФ та визначала інші пункти й місця дислокації України, які використовувались російською стороною. Також документ встановлював чіткі кількісні обмеження перебування Чорноморського флоту РФ на території України (до 25 тис. особового складу, бойових літаків – не більше 22 одиниць, бойових і броньованих машин – не більш ніж 132 і не більше 24 одиниць артилерії) [21].

Наступна угода визначала правовий статус Чорноморського флоту РФ на території України. Російська сторона зобов'язувалась інформувати Київ про призначення командування флоту та про загальну чисельність особового складу і озброєння щороку до 1 січня. РФ позбавлялась права на ядерні озброєння на території України. Російські військові формування в Україні зобов'язувались поважати суверенітет України та утримуватись від втручання у внутрішню політику. В свою чергу, українська сторона гарантувала преференції для сімей російських військовослужбовців, які перебувають на території України. Термін дії цієї угоди 20 років з автоматичною пролонгацією на 5 річні терміни [22].

Міжурядова угода про взаємні розрахунки між Україною і Російською Федерацією, фактично, виявилася імплементацією Масандрівських домовленостей 1993р. Угода передбачала компенсацію українській стороні за вартість переданих кораблів РФ у формі погашення кредитних заборгованостей на суму 526,509 млн. доларів. Окрім цього, оплата оренди земельних ділянок, об'єктів інфраструктури, акваторій і бухт, які використовуються Чорноморським флотом РФ, здійснюється за допомогою щорічного зменшення державного боргу України перед Росією у розмірі 97,75 млн. доларів [20].

Відзначимо, що підписання цих угод стало результатом серйозних поступок Л. Кучми, головна мета яких полягала у збереженні територіальної цілісності України шляхом нормалізації відносин з Російською Федерацією. Проте, конституційність цих угод, особливо закріплення за Севастополем статусу головної військової бази Чорноморського флоту РФ, стала предметом гострих дискусій.

Адже згідно зі статтею 17 Конституції України, розташування іноземних військових баз на території країни є чіткою заборобою. Пункт 14 Перехідних положень Конституції передбачає лише використання існуючих військових баз для тимчасового перебування іноземних військових формувань. Тобто, результатом вирішення питання про законність таких угод стали гострі обговорення щодо їхньої відповідності основним нормам та положенням конституції України [51, с. 39].

Проте, навіть за умови базування Чорноморського флоту РФ в Україні, підписані угоди не передбачали реальних механізмів верифікації кількості російських військ в Криму Україною, а головне – відсутність порядку застосування РФ в кризових ситуаціях чи воєнних діях. Це створювало передумови втягнення України у військові конфлікти без її погодження. Яскравим свідченням цього твердження стала участь російських кораблів у військовій кампанії проти Грузії у 2008 р. [78, с. 117].

Щодо фінансового аспекту цих угод, то сума 97,75 млн. дол. значно занижена і визначена без будь-якої незалежної експертизи, а шляхом поділу загального боргу за енергоносії на термін 20 років.

Легалізація російської військової присутності на території Криму та забезпечення домінування Російської Федерації у Чорному морі за рахунок української частки флоту колишнього СРСР, а також відсутність будь-яких реальних фінансових компенсацій для України, стали передумовами для підписання «Великого договору». Такі умови створили фактори, які задовольнили російську політичну еліту і дозволили їй перейти до нової моделі двосторонніх відносин [32, с. 18].

Це підтверджується фактом, що 31 травня 1997 р. Б. Єльцин здійснив свій перший візит в Україну в ролі президента Російської Федерації, під час якого був підписаний Договір про дружбу, співробітництво та партнерство. Цей документ закріплював концепцію стратегічного двостороннього міждержавного партнерства між Україною і Росією. Стаття 2 договору була одним з важливих досягнень для України, оскільки вона передбачала взаємне визнання територіальної цілісності та принципу непорушності кордонів. Це фактично юридично визнавало суверенітет України над Кримським півостровом. Крім того, договір передбачав взаємну заборону дій країн, спрямованих одна проти одної, а також укладання договорів з іншими країнами з аналогічною метою. Згідно з угодою, Україна і Росія зобов'язувалися проводити активні консультації та спільно вирішувати непередбачувані проблеми та ситуації. Окрім цього, більшість статей угоди (з 41) були присвячені різноманітним сферам співробітництва [6].

Справді, «Великий договір» може бути розглянутий як символічний акт, більше направлений на декларування намірів, ніж на конкретні прагматичні домовленості. Багато положень мали декларативний характер, а сам договір не містив конкретних механізмів для реалізації зобов'язань. Однією з основних проблем було те, що питання делімітації кордонів між Україною і Росією не було включено в текст договору. Це створювало простір для подальших непорозумінь та конфліктів з цього питання. Також стратегічне партнерство між Україною і Росією виявилось складним через відмінність їхніх ключових зовнішньополітичних цілей. Україна бажала зберегти свій суверенітет і територіальну цілісність, тоді як Росія прагнула розширення впливу в колишніх радянських республіках, шляхом реінтеграції СРСР або через різні інтеграційні проєкти [51, с. 42].

Проте «Великий договір» відіграв певну роль у визначенні нового формату відносин між Україною і Росією. Цей документ заклав основи для вирішення ключових завдань зовнішньої політики України, а саме – врегулювання відносин з Російською Федерацією. Підписання «Великого

договору» та інших угод, зокрема, щодо Чорноморського флоту, створило нормативно-правову основу для подальшого діалогу між двома країнами. Ці угоди визнали територіальну цілісність України та відіграли певну роль у визнанні не лише геополітичного факту існування України, але й її міжнародної правосуб'єктності. Важливо відзначити, що ці угоди не розв'язали всіх проблем українсько-російських відносин, і деякі питання були відтерміновані. Однак вони стали важливим кроком у визначенні правового та нормативного контексту для відносин між обома країнами. [78, с. 118].

У жовтні 1992 р. в Україні відбулися зміни у вищому ешелоні влади – подав у відставку прем'єр-міністр В. Фокін, політика якого була міцно прив'язана до Москви. Реваншисти вдалися до нової спроби розквитатися з Міністром оборони К. Морозовим, який вже давно почав дратувати антидержавні сили своєю незалежною патріотичною політикою. Однак міністра підтримали усі національно-демократичні партії і рухи, а 17 жовтня 1992 р. відбувся пленум Спілки офіцерів України, який рекомендував на посади міністра оборони і голови СБУ в уряді Л. Кучми генералів К. Морозова і Є. Марчука [52, с. 791].

Позиція нового прем'єра, який не дав можливості почергово обговорювати членів своєї команди, остудила запал депутатів-шовіністів і вони змушені були затвердити склад кабінету у запропонованому новим прем'єром складі [97, с. 8].

Проте, не зважаючи на такий проміжний успіх, спроби усунення К. Морозова продовжилися в майбутньому. Відтак, з жовтня 1993 р. міністри оборони України змінювалися в середньому раз на рік. Міністерські перестановки припинилися з приходом на цю посаду О. Кузьмука у липні 1996 р.

І, власне, через деструктивні дії проросійських сил у парламенті, які й не думали здаватися, було провалено запропонований К. Морозовим проєкт військової доктрини. Та й навіть сам факт, що цей документ майже вісім

місяців обговорювався у комісіях Верховної Ради, свідчить про те, що час умисно затягувався.

Не можна сказати, що сама військова доктрина, запропонована депутатам, була бездоганною. Вона носила дещо декларативний характер і за справедливою оцінкою народного депутата генерала А. Бандурки була якоюсь пацифістською. Що значить, наприклад, принцип «розумна достатність» і де межа того «розуму». Туманно сказано про кількість особового складу та озброєння Збройних сил України. Проект доктрини не накреслював умов, за яких агресор, що вдається до збройної боротьби, зазнає у відповідь шкоди, яка перевищує ту вигоду, на яку він розраховував.

Повторно доопрацьований проект військової доктрини винесли на обговорення у травні 1993 р., причому на закриті засідання Верховної Ради. Його і на цей раз не було схвалено. Адже, як вже згадувалося, різні політичні сили, а особливо ті, хто боровся з державністю України і її основою – Збройними силами, продовжували вести нечесну гру супроти генерала К. Морозова, а для досягнення своїх намірів не гребували нічим [52, с. 792-793].

У квітні 1993 р. у Києві відбувся IV з'їзд Спілки офіцерів України, де головна увага була привернена до проблем будівництва Збройних сил України [15].

У звітній доповіді голови СОУ полковника Г. Омельченка приводилися дуже тривожні дані: опитування офіцерів показало, що 10 відсотків з них готові в будь-який момент зрадити Україну, 33 відсотки заявили, що присягли на вірність українському народові, бо мають тут житло, 27 – лише тому, що в Україні спокійно, і лише 30 відсотків готові служити Україні вірою і правдою. В армії процвітала «дідівщина», корупція, пияцтво, злочинство, а національна ідея у війську так і не стала провідною [97, с. 10-11].

З великою, по-військовому чіткою промовою на з'їзді виступив Міністр оборони України К. Морозов. Він навів цифру, що Збройні сили України станом на квітень 1993 р. налічували 525 тис. осіб, висловив свою чітку

позицію щодо Чорноморського флоту, 43-ї ракетної армії, про рішучість побороти труднощі і створити надійний захист незалежності Української держави.

Однією з найсерйозніших проблем, яку довелося вирішувати політичному і військовому керівництву України вже на початку створення власних Збройних сил, а особливо активно – впродовж 1993-1994 рр., була наявність на території України ядерної зброї.

Справді, у Декларації про державний суверенітет від 16 липня 1990 р. проголошено про намір України стати в майбутньому державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти й не набувати ядерної зброї [72, с. 10].

Цей намір було підтверджено 24 жовтня 1991 р., коли Верховна Рада заявила: Україна проводитиме політику, спрямовану на повне знищення ядерної зброї та компонентів її базування, що розташовані на території Української держави. Як одна з правонаступниць колишнього Союзу РСР, Україна запевнила світ, що буде дотримуватися засад Договору 1991 р. між СРСР і США про скорочення стратегічних наступальних озброєнь в частині, котра стосується ядерних озброєнь, розташованих на її території [52, с. 793-794].

Але як кожна держава, яка має національні інтереси, Україна передусім зобов'язана дбати про свою національну безпеку. Після розпаду СРСР Україна стала фактично третьою державою світу за потужністю ядерного потенціалу (після США і Росії). На її території перебувало 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), які мали 1656 ядерних боєголовок. Кожна з ракет здатна нести до 10 ядерних боєголовок індивідуального наведення. Це так звані ракети з роздільними головними частинами індивідуального наведення (РГЧ ІН) [77, с. 78].

До ядерних сил належали і 30 стратегічних бомбардувальників, в арсеналі яких 500 крилатих ракет і важких атомних бомб. Цей ракетний потенціал, як твердили фахівці, за своїм рівнем – останнє слово світового

ракетобудування. З 176 ракет – 46 на твердому паливі. Правда, 26 із 176 ракет потребували якнайшвидшої модернізації або виведення з бойового чергування, бо термін їх експлуатації закінчувався.

Найпотужнішими та найдосконалішими були ракети СС-24 як стаціонарного базування, так і розміщені на залізничних платформах, зі стартовою масою 105 т і закидуваною масою 4 т, та важкі ракети СС-18 зі стартовою масою 211 т і закидуваною масою 8 т [72, с. 55].

Саме ці ракети сконструйовані КБ «Південне» і були виготовлені у Дніпропетровську, де існувала могутня виробнича й дослідно-конструкторська база з унікальними випробувальними стендами, устаткуванням для перевірки, обладнанням для натурного великомасштабного відпрацювання ракет, що постійно модернізуються.

Окрім цього, весь ракетний комплекс України був дуже дорогий. Так, лише у ядерних зарядах тактичних боєприпасів, які були вивезені до Росії у першій половині 1992 р., містилося 5 т плутонію і 4 т урану. На світовому ринку 1 т урану коштувала 100, а плутонію – 500 млн. доларів. Тобто, тільки вартість зарядів складала 2,9 млрд. доларів.

Знищення ракет, особливо на рідинному паливі гентил, яке є надзвичайно токсичним і вибухонебезпечним, не вирішено до цього часу наукою, хоч і тут Україна мала надзвичайно цінні лабораторні дослідження, невідомі світовій практиці. Величезні кошти вкладені і в обладнання ракетних шахт, які підлягали демонтажу, а також в устаткування заводу «Південьмаш» [52, с. 795].

Перший етап масового тиску на Україну припав на кінець 1992 р. Підписавши з Росією до певної міри кон'юнктурний договір «Старт-2» напередодні президентських виборів, США продемонстрували своєрідний підхід до справи. Реалізація цього договору могла розпочатися лише за умов ратифікації договору «Старт-1» Україною, але Україну до участі в переговорному процесі ніхто не запрошував. Тоді чи мали підстави

звинувачення на адресу України, що вона гальмує світовий процес ядерного скорочення, коли такого процесу, на жаль, не існувало.

У ньому брали участь лише США і колишній СРСР, а тепер США і Росія, яка самовільно присвоїла собі право бути єдиною наступницею колишньої радянської держави. Адже Китай, Англія і Франція не заявляли тоді, що будуть йти на будь-яке скорочення своїх ядерних потенціалів [77, с. 86].

Швидше навпаки: у Франції тоді було розроблено програму вдосконалення ракетно-ядерної зброї – замінити стратегічні бомбардувальники «Міраж-4» на 200 нових літаків «Міраж-2000», а ракети М-20 з моноблоковою системою морського базування на ракети М-4 з роздільними головними частинами. Розміщення 16 ракет М-4 на одному підводному човні мало привести до того, що його бойова міць мала дорівнювати усім тодішнім ядерним силам Франції [77, с. 96].

Колишній прем'єр-міністр Великобританії М. Тетчер вважала ядерну зброю головним чинником стримування війни і переконала світову громадськість, що Англія володіє лише мінімальним арсеналом, який необхідний для її безпеки. Мало того, кількість британських боєголовок у зв'язку з модернізацією мала поступово зрости з 775 до 1193 [52, с. 796].

Про Китай взагалі не доводиться говорити в деталях, оскільки ця держава мала свої окремі плани в галузі ядерного озброєння й нічого скорочувати не збиралася.

Незважаючи на договір про нерозповсюдження ядерної зброї, у світі існувало ще три групи держав. До першої належали ті, що неофіційно володіли ядерною зброєю. Таких держав було десь 5-7, до другої входили порогові держави, що були на грані володіння ядерною зброєю, до третьої – біляпорогові. До цієї останньої групи входили ті, що мали політичні рішення про створення ядерного потенціалу, але ще не мали необхідних науково-технічних ресурсів [58, с. 75].

Тобто, Україна, не відкидаючи в майбутньому свого без'ядерного статусу, мусила добре задуматися над проблемою, чи можна так легковажно

позбуватися головного аргументу своєї безпеки. Мало того, утримування невеликих за кількістю стримуючих ядерних сил було економічно вигідним, давало можливість вивільнити сотні тисяч працездатних чоловіків і використати їх у сфері виробництва. Росія, до речі, все це дуже добре обрала, розробляючи програму модернізації власних ядерних сил. В інтерв'ю газеті «Известия» перший заступник Міністра оборони Російської Федерації А.Кокошин про російські ядерні сили говорив так: «...ракетне військо – найдешевший вид Збройних сил. Воно здатне вирішувати 60-100 відсотків стратегічних завдань, а вимагає для себе тільки 5-6 відсотків усього оборонного бюджету. Причому 7 відсотків з них йде на утримання особового складу, 9 на капітальне будівництво, 4 на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи» [72, с. 85].

Які ж підходи до долі ядерного арсеналу, що розміщений на території України, визначилися у депутатів Верховної Ради України? Їх було три.

Перший: ми не маємо ані необхідної технології, ані кадрів для догляду за міжконтинентальними ракетами, тому від них треба відмовитися. Та цієї думки дотримується небагато депутатів, в основному ті, які, будучи членами парламенту України, постійно боролися саме проти її державності.

Другий: Україна повинна оголосити себе ядерною державою. У той час коли десятки держав, для яких загроза агресії не більша, ніж для України, розробляють програми ядерної зброї, витрачаючи на це величезні кошти, Україна добровільно віддає цю зброю і зводить нанівець свою оборонну могутність. Але зайнявши цю позицію, ми можемо потрапити в лещата політичної та економічної блокади Заходу, мусимо вкладати великі кошти в модернізацію ракетно-ядерного потенціалу [52, с. 797].

Третій: Україна не зійде з колії, яка веде до без'ядерного статусу, але виставляє певні умови. Нам потрібна фінансова допомога і компенсація за ядерні компоненти, гарантії національної безпеки з боку ядерних держав. Очевидно, що Україна готова для серйозного діалогу зі США та іншими

розвинутими країнами Європи, але усім, хто буде вести цей діалог, треба скинути промосковські окуляри.

Депутати Верховної Ради України стояли перед серйозною проблемою, від вирішення якої залежало майбутнє України, її безпека. Адже як казала М. Тетчер: «Війни обминають країни з надійною обороною» [58, с. 76].

Друга проблема, тісно пов'язана з проблемою ядерного статусу – це позиція України щодо участі у військово-політичних блоках. З одного боку, відмова України від статусу ядерної держави при одночасному позаблоковому характері військової політики не дозволяла сподіватися на прикриття ядерної парасольки союзників. З другого, нас, на превеликий жаль, в НАТО не чекали. А відмова від позаблоковості вела хіба до військового союзу з Росією, про що лише мріяли проросійськи настроєні політичні кола.

Певним поступом до скорочення та ліквідації ядерної зброї стало підписання 3 вересня 1993 р. так званих Масандрівських угод, котрі покликані були відіграти роль своєрідного дороговказу до ліквідації стратегічних запасів, розташованих на території України. Також дані угоди регламентували порядок здійснення двостороннього нагляду за експлуатацією ракетних комплексів України й Росії [58, с. 77].

Механізм було запущено і вже 25 жовтня 1993 р. черговим важливим кроком до роззброєння стало ухвалення Угоди Україною і США щодо надання першій технічної й фінансової допомоги у ліквідації ядерної зброї та запобіганні її розповсюдженню.

В цілому затримка ратифікаційних термінів по СНО-1 та СНО-2 позначилися погіршенням стосунків України як з Росією так і з США. Міністерство оборони Росії відчайдушно намагалося зберегти контроль над українським військовим контингентом та інфраструктурою після того як Україна відмовилася приймати участь в Об'єднаних Збройних силах СНД. США в свою чергу продовжувало посилювати політичний тиск на Україну з метою прискорення ухвалення умов Договору СНО-1 [59, с. 11].

Пом'якшенню напруження у американсько-українських відносинах послугувало підтвердження без'ядерного статусу України у Верховній Раді від 18 листопада 1993 р. та прийняття Постанови про ратифікацію Договору СНО-1 і Лісабонського протоколу. У відповідності цієї постанови Україна зобов'язувалася скоротити з подальшим знищенням 36% носіїв і 42% ядерних боезарядів стратегічної наступальної ядерної зброї, що знаходилася на її території [59, с. 15].

Зрештою тристоронній компроміс було викладено 14 січня 1994 р. у заяві України, Росії та США, який передбачав безпекові гарантії українській стороні, повагу її суверенітету, а також надання фінансово-технічної допомоги у реалізації плану роззброєння та фінансової компенсації за вартість високозбагаченого урану. При цьому було узгоджено графік початку виведення ядерної зброї з території України, згідно якого до листопада 1994 р. Київ мав передати Росії 200 ядерних зарядів для їх подальшої ліквідації [58, с. 77].

США взяли на себе зобов'язання надати Україні фінансову допомогу у рамках програми Нана-Лугара розміром 175 млн. дол. на демонтаж шахтово-пускових установок та розукомплектування ракет. Росія зі свого боку гарантувала поставку Україні ТВЕЛів – палива для атомних електростанцій, які будуть вироблятися зі знищених українських стратегічних ядерних зарядів. Для цього США надавали компенсацію Росії у розмірі 100 млн. дол. [59, с. 22].

Від 16 листопада 1994 р. Верховна Рада задекларувала приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї за умов повної гарантії безпеки з боку ядерних держав. З метою забезпечення ядерної та екологічної безпеки України під час вивезення стратегічних боезарядів між урядами України та Російської Федерації 10 травня 1994 р. було укладено відповідну угоду про двосторонню співпрацю в сфері обслуговування та ліквідації ядерного потенціалу на території України. Зрештою гарантії щодо безпеки були надані Україні 5 грудня 1994 р. у Будапешті президентами США, Росії та Великобританії шляхом підписання відповідного Меморандуму [72,

с. 96]. Зокрема лідери цих держав зобов'язалися у подальшому гарантувати незалежність, суверенітет та існуючі кордони, утримуватися від економічного тиску з метою досягнення вигод. Разом з тим, документи з наданням Україні гарантій безпеки підписали ще дві ядерні держави – Франція і Китай. Без'ядерний статус України остаточно був закріплений країнами-учасниками Ради з безпеки і співробітництва в Європі від 1 січня 1995 р., а 1 червня наступного року було практично завершено вивіз стратегічних ядерних боєприпасів до Росії [58, с. 78].

Відмовою від ядерного потенціалу Україна сподівалася на певні політичні й економічні дивіденди від США та Росії через надання допомоги у здійсненні економічних перетворень та поглиблення гарантій безпеки. Зрештою Вашингтон дав чітко зрозуміти Україні про початок співпраці з НАТО як без'ядерної держави у рамках Програми Партнерство заради миру до якої Київ приєднався на початку 1994 р. Водночас певні гарантії допомоги у модернізації української економіки були надані під час першого офіційного візиту Л. Кучми до США у листопаді 1994 р. [58, с. 78].

Розглядаючи перший період будівництва Збройних сил України, ми згадували і про інші військові формування, не підпорядковані Міністерству оборони України, зокрема про Національну гвардію України, спеціальне військо, що мало берегти конституційний лад держави [52, с. 797].

Національній гвардії України доручено охорону дипломатичних представництв на території України, з цією метою створено окрему бригаду.

Авіаційні підрозділи Національної гвардії України зведено в окрему вертолітну бригаду. Льотчики Національної гвардії України спроможні були терміново передислокувати в заданий район 2 тисячі гвардійців. Поступово Національна гвардія сформувала окремий танковий батальйон, що посилює її бойову міць. На початок 1993 р. чисельність Національної гвардії України склала майже 35 тис. осіб.

Хоч історія Національної гвардії України, на той момент і була недовга, вона вже мала своїх героїв. Ціною власного життя майор В. Ігнат'єв захистив

від вибуху бандитської гранати десятки громадян в поїзді Одеса-Ясинувата, за що посмертно нагороджений найвищою нагородою держави у ті часи «Почесним знаком Президента» [56, с. 6].

У річницю незалежності у багатьох містах України національні гвардійці брали участь у парадах і маніфестаціях. Коли вулицями древнього Львова йшли стрункі колони гвардійців у новій експериментальній формі, тисячі людей зустріли їх оваціями.

Національна гвардія України – єдине військове формування, яке з першого дня впроваджувало в життя державну мову. Усі накази її командувача, починаючи від №1, видані українською мовою. Національна гвардія розпочала видавати «Бюлетень прес-служби», який згодом називався «Вісник Національної гвардії України», стала співзасновником журналу «Військо України».

Національна гвардія ставала тим, чим вона покликана бути – стабілізуючим фактором у державі, гарантом демократичних перетворень у ній [52, с. 800].

Зазначимо також, що попри виведення підрозділів цивільної оборони з-під командування Міністерства оборони, все ж у 1993-1994 рр. злагоджена взаємодія між ними залишалася. Зокрема, військові і невійськові формування брали участь у ліквідації 86 надзвичайних ситуацій, було залучено 300 одиниць спецтехніки, 276 разів працівники цивільної оборони виїжджали на розмінування вибухонебезпечних об'єктів. Проведено значну реорганізацію війська, ліквідовано 96 служб, скорочено 5 тис. штатних працівників. З'явилася надія, що структура Цивільної оборони України в недалекому майбутньому буде мобільною, добре оснащеною, зможе оперативно виконувати поставлені перед нею завдання [52, с. 801].

Що стосується Прикордонних військ, то станом на середину 1993 р. у Держкомкордоні України було сформовано штаб і три управління: Північно-Західне (м. Львів), Південне (м. Одеса) та Південно-Східне (м. Харків).

Та чи не найважливішою заслугою генерала В. Губенка у той час було те, що Держкомкордон перейняв контроль і над військово-морськими частинами, що належали до Прикордонних військ СРСР. Україна, яка застрягла у проблемах з Чорноморським флотом, контролювала свої кордони силами морських з'єднань Прикордонних військ [65, с. 47].

Загальна кількість Прикордонних військ на середину 1993 р. складала 43 тис. осіб. У їх складі були сухопутні частини (застави, комендатури, загони), об'єднані у трьох управліннях, вони мали власну авіацію (вертольоти й літаки), дві бригади охорони морського кордону, що дислокувалися в Одесі й Криму [52, с. 803].

Складним питанням у формуванні структур Прикордонних військ залишалося те, що вони були зосереджені лише на західному і південному кордонах колишнього СРСР, а кордон з Білоруссю і Росією доводилося будувати на порожньому місці [70, с. 25].

Однак, навіть з західним кордоном існували проблеми, оскільки треба було провести переговори з керівниками прикордонних служб Республіки Польща, тоді ще єдиної Чехословаччини, Угорщини і Румунії. Генерал В. Губенко провів ці зустрічі, підготував підґрунтя для відповідних угод, які було укладено до початку 1993 р. Розпочався процес формування нових прикордонних структур.

Частини Прикордонних військ вийшли на державний кордон і приступили до його охорони. Сформовано три загони прикордонного контролю з дислокацією в Могилеві-Подільському, Котовську (нині – Подільськ) та Березино [52, с. 804].

Президент України підписав розпорядження «Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Білорусь і Російською Федерацією».

Необхідність таких дій була нагальною. Відкриті кордони з півночі й сходу активно використовувалися для перевезення зброї, наркотиків, іншої

контрабанди, а також для нелегальної міграції в Західну Європу громадян третіх країн, особливо Південно-Східної Азії.

Адже, лише у 1992 р. було затримано лише на західному кордоні понад 900 таких порушників. А у січні-жовтні 1992 р. на кордонах з Росією і Білоруссю правоохоронні органи вилучили при спробах вивезти з країни товарів на суму близько 1,5 млрд. карбованців.

Саме тому, у Києві проведено робочу зустріч керівництва Держкомкордону України і делегації Прикордонних військ Росії [45, с. 85]. Українська сторона запропонувала розглянути проект угоди з питань взаємодії Прикордонних військ України і Росії, проект договору «Про правовий режим українсько-російського державного кордону», пропозиції української сторони про делімітацію українсько-російського державного кордону. Проте, пославшись на те, що це виходить за межі її компетенції, делегація Росії від розгляду цих питань ухилилася [71, с. 125].

Прикордонники вийшли з ініціативою про створення в Україні міграційної служби, розробили всеохоплюючу програму розбудови державного кордону України, яка передбачала виконання усіх необхідних правових угод з конкретними термінами реалізації, створення системи цивілізованих контрольних-перепускних пунктів, програму будівництва прикордонного флоту тощо [52, с. 805].

Отже, поряд із процесами подальшої розбудови Збройних сил України, одним із найважливіших у той час залишалося питання Чорноморського флоту. Низка україно-російських угод була спрямована на те, щоб забезпечити умови його функціонування і подальшого розподілу. Але ситуація постійно ускладнювалася через недотримання російською стороною взятих на себе зобов'язань.

У цей період налагоджувалася система управління військами, розроблялася і була затверджена військова доктрина, започатковувалися міжнародні контакти українських військових.

Іншою складною проблемою стало питання ядерного озброєння в Україні. Відмовившись від ядерного статусу, Україна перш за все прагнула уникнути участі у будь-яких військових союзах та позбутися російського впливу, аргументом якого у першій половині 1990-х рр. залишалася зброя масового знищення.

ВИСНОВКИ

Отже, Збройні сили України ведуть свою історію з 1991 р., з часу розпаду СРСР і набуття Україною державної незалежності. З проголошенням 24 серпня 1991 р. Акта проголошення незалежності України надзвичайно важливого значення набуло питання військового будівництва, гарантування національної безпеки молодій державі.

Україна була першою з країн колишнього СРСР, яка законодавчо затвердила створення національних Збройних сил на основі об'єднань, з'єднань і частин Радянської Армії. Україна отримала окремі фрагменти військової структури Радянського Союзу. Їх структура, склад і чисельність були підпорядковані виконанню завдань часів «холодної війни», тобто ці структури не відповідали ані новітнім реаліям у світі, ані критеріям збройних сил суверенної держави.

Основи Збройних сил України формувалися з 1991 р. по 1997 р. Україна 1991 р. успадкувала 30 % воєнної потуги СРСР, але ці військові формування, добре підготовлені для стратегічних наступальних операцій, виявилися неспроможними забезпечити національну безпеку України. До того ж в Україні залишалися підпорядковані московському центру Міністерство внутрішніх справ УРСР і Комітет держбезпеки УРСР.

Характерними ознаками першого етапу розбудови Збройних сил України були: одночасне формування правової основи діяльності Збройних сил, реорганізація їх структур, створення необхідних систем управління і забезпечення та інших елементів, необхідних для їх функціонування.

В основу процесу створення власного війська були закладені політичні рішення керівництва України стосовно без'ядерного і позаблокового статусу держави. При цьому враховувалися й обмеження, пов'язані з ратифікацією Договору «Про звичайні збройні сили в Європі».

У стислі терміни Верховна Рада України ухвалила пакет законодавчих актів стосовно воєнної сфери: Концепцію оборони і будівництва Збройних сил України, Постанову «Про утворення Ради оборони України», Закони України

«Про оборону України», «Про Збройні Сили України», Воєнну доктрину України тощо.

У ці роки було закладено основи національного війська незалежної держави: за короткий термін були створені Міністерство оборони, Генеральний штаб, види Збройних Сил, системи управління, підготовки та всебічного забезпечення військ тощо.

В основу створення ЗСУ, формування військового керівництва й управління обороною держави було покладено принципи розумної достатності як за чисельністю і структурою, так і за озброєнням. Цей процес був унікальним як за масштабами, так і за кількістю заходів.

Аналогів щодо зменшення бойового потенціалу за часом і обсягом у світі не існує: Україна відмовилася від ядерної зброї, утричі скоротила чисельність свого війська.

Становлення українських Збройних сил продовжувалося до 1997 р., коли відбувся остаточний розподіл Чорноморського флоту. За ті роки, що минули від дня проголошення Україною державного суверенітету, зроблено чимало, щоб українська армія стала мобільним, боєздатним, відносно недорогим військом, спроможним гарантувати захист і територіальну цілісність держави.

Перебуваючи у важкому економічному становищі, Україна йшла шляхом глибоких політичних і суспільних реформ, перебудовуючи структури народного господарства, які дісталися від колишньої імперії. Водночас вона розбудовувала свої Збройні сили, примножуючи їх високий інтелектуальний, технічний і військовий потенціал.

Після формального визнання незалежності України, ключовим пріоритетом зовнішньої політики нашої держави стало вирішення комплексу складних геополітичних питань, зумовлених демонтажем біполярної системи міжнародного порядку та становленням нових механізмів міжнародної співпраці. Суть цього комплексу полягала у взаємопов'язаних проблемах ядерного роззброєння України, а відтак і розподілу військового майна

колишнього СРСР між Києвом та Москвою. Важливість цих питань підтверджувалося активною участю США у переговорному процесі щодо їх вирішення. Адже якщо від без'ядерного статусу України залежав міжнародний режим нерозповсюдження ядерної зброї, то від цивілізованого вирішення українсько-російських суперечок залежала безпека та стабільність не лише на пострадянському просторі, але й на європейському континенті.

Зважаючи на це, у 1995 р. тривала подальша розбудова Збройних сил, яка передбачала втілення у життя принципово нової військової доктрини. Світова громадськість схвально сприйняла оборонні ініціативи України в рамках договору «Партнерство заради миру», які передбачали її позаблоковий статус, нерозповсюдження ядерної зброї, скорочення кількісного складу армії, спільні зі США та іншими країнами військові навчання тощо. Тобто наша країна підтверджувала, що створювала нову армію, яка прагнула зайняти належне місце в системі колективної європейської безпеки і гарантувати недоторканість своїх державних кордонів.

У зв'язку з реалізацією цих та інших заходів, в армії, як і в усьому українському суспільстві, відбувалися серйозні процеси. На жаль, не всі вони мали прогресивний характер. Давався взнаки серйозний вплив, що його чинили на суспільство, а відповідно і на армію, деструктивні прокомуністичні/проросійські сили. Під їх тиском, наприклад, Україна погодилася на спільну з Росією протиповітряну оборону, чим поставила власний повітряний простір під чужоземний контроль, проігнорувавши ухвалу Верховної Ради про свій позаблоковий статус.

Серйозну тривогу викликав також хід українсько-російських переговорів з приводу розподілу Чорноморського флоту, який остаточно завершився 1997 р. Загострилася мовна проблема, тривожні тенденції проявлялися у кадровому будівництві.

Одразу після розпаду СРСР Україна взяла курс на скорочення своїх Збройних сил – із 730 тис. осіб до 450 тис. По-перше, це було відповіддю на міжнародні угоди в галузі обмеження озброєнь, що їх наша країна підписала

після здобуття незалежності, по-друге, це диктувалося її реальними потребами та можливостями.

Невдовзі було зроблено ще один крок до подальшого підвищення мобільності української армії – парламент затвердив програму, згідно з якою сумарна чисельність Сухопутних військ, Військ повітряної оборони та Військово-морських сил не повинна перевищувати 350 тис. осіб.

У цей же час відбувалося ядерне роззброєння України. Воно стало однією з найбільш значних історичних подій кінця ХХ ст. Вперше в історії людства одна з держав відмовилася від володіння ядерною зброєю. На 1 червня 1996 р. на території України не лишилося жодного ядерного боєзаряду чи боєприпасу.

В середині 1990-х рр. в Україні велася активна робота, спрямована на розробку докладної програми розвитку Збройних сил. Та строки реалізації цієї програми постійно переносилися. Це було зумовлено, насамперед, складеною економічною ситуацією. Тобто, в таких умовах процес реформування Збройних сил йшов непослідовно й повільно.

Згодом стало зрозумілим, що процес розбудови ЗСУ лише починався. Бракувало системного підходу й послідовного плану вирішення проблем військового будівництва. Не вистачало підготовлених кадрів. З початком формування ЗСУ було оновлено понад 70 % керівного складу. Змінилися майже усі командувачі військових округів, армій, командири корпусів та дивізій.

З точки зору громадян України, на податки яких утримувалася армія, загрозовою була тенденція до масового звільнення молодших офіцерів і збільшення вищих офіцерських посад, особливо генеральських, яких в українській армії наприкінці досліджуваного періоду було щонайменше вдвічі більше, ніж в армії будь-якої іншої європейської країни.

Крім того, у Збройних силах продовжували службу 17 генералів, 1,5 тис. офіцерів та більше 3 тис. прапорщиків, які вже досягли граничного віку перебування на військовій службі.

Тим часом молодших офіцерів хронічно не вистачало. У 1991 р., наприклад, армію залишило близько 14 тис. офіцерів, у 1995 р. – 9,5 тис. та і ті, що залишалися, не бачили перспективи і розвитку військової кар'єри.

Але попри всі труднощі, першочергові завдання, які слід було вирішувати в армії до 1997 р. загалом вдалося вирішити. Відбулася докорінна перебудова усього комплексу військового будівництва в інтересах незалежної України. Її Збройні сили були здатні вирішувати поставлені перед ними завдання.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Біжан І. У нас немає агресивних планів. *Військо України*. 1995. № 7/8. С. 4.
2. Військове законодавство України: Збірник нормативних актів. Станом на 1 лютого 1999 р / Ред. В. Кравченко. Київ: Атіка, 1999. 360 с.
3. Герасимов І. Гортаючи сторінки недавнього минулого. *Військово-історичний альманах*. 2000. № 1. С. 80-99.
4. Данілов А. Український флот: біля джерел відродження. Київ, 2000. 599 с.
5. Державна програма будівництва та розвитку Збройних сил України на період до 2005 р. *Військо України*. 2000. № 11/12. С. 32-54.
6. Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_006
7. Живиця Г. То був час напружений та відповідальний *Військово-історичний альманах*. 2001. № 1. С. 72-77.
8. Закон України «Про громадянство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text>
9. Закон України «Про Збройні Сили України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text>
10. Закон України «Про оборону України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>
11. Кожин Б. Біля витоків відродження Військово-морських сил України. *Шануймося, панове офіцери: До 10-річчя створення Спілки офіцерів України: 1991-2001*. Київ, 2001. С. 197-232.
12. Лопата А. Одинадцять років Збройних сил України: Думки про сучасне з огляду на минуле. *Військово-історичний альманах*. 2002. № 2. С. 67-89.
13. Мамчак М. Україна: шлях до моря: Історія Українського флоту. Снятин, 2007. 409 с.

14. Морозов К. Аналіз військового будівництва в 1991-1995 рр.: Здобутки та помилки: Актуальні проблеми військової реформи. *Визвольний шлях*. Вип. 4. Київ, 1996. С. 418-427.
15. Постанова Верховної Ради України «Про Воєнну доктрину України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3529-12#Text>
16. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію оборони та будівництва Збройних Сил України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1659-XII#Text>
17. Протокол про врегулювання проблем Чорноморського флоту. URL: https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_054
18. Розуменко В. Нескорені: інтерв'ю з Героями АТО. Кн. 1. Київ, 2016. 368 с.
19. Савченко Н. Анатомія необъявленної війни: Крим. Севастополь. Флот, 1991-199... Киев, 1997. 344 с.
20. Угода між Урядом України і Урядом Російської Федерації про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту та перебуванням Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_077
21. Угода між Україною і Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_075
22. Угода між Україною і Російською Федерацією про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076
23. Угода між Україною та Російською Федерацією про поетапне врегулювання проблем Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_128
24. Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_082

* * *

25. Адамович С. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991-2012 рр.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 22. Івано-Франківськ, 2012. С. 65-75.
26. Актуальні проблеми формування і реалізації державної політики України на євроатлантичному векторі / За заг. ред. В. Горбуліна. Київ: ДП «Євроатлантикінформ», 2005. 216 с.
27. Безкоровайний В. Україна матиме свій флот! *Військо України*. 1996. № 1/2. С. 10-13.
28. Біла книга антитерористичної операції на Сході України (2014-2016). Київ, 2017. 162 с.
29. Біла книга-2013: Збройні сили України / С. Вдовенко. Київ, 2014. 75 с.
30. Білий В., Радиш Я. Медична служба Збройних сил України і Міжнародне гуманітарне право. *Проблеми військового здравоохранения и пути его реформирования: Материалы науч.-практ. конф.* Київ: Логос, 1996. С. 19-23.
31. Близнюков С. Хроніка створення Військово-Морських Сил України. *Наука і оборона*. 2007. № 3. С. 19-22.
32. Богданович В., Троцько В., Цибуленко М. Оборонна достатність держави: умови для обґрунтування потрібного рівня. *Військо України*. 1997. № 3-4. С. 6-7.
33. Бубнюк В. Душпастирська опіка в Українському війську та феномен волонтерського руху: досвід, проблеми та перспективи. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. I Міжнар. наук.-практ. конф., 27 листопада 2020 р.* Київ, 2020. С. 18-21.
34. Бураков Ю. Відродження капеланства в сучасному українському війську. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. I Міжнар. наук.-практ. конф., 27 листопада 2020 р.* Київ, 2020. С. 190-191.

35. Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О. Кузьмука. Київ, 2001. 448 с.
36. Військові кадри Збройних сил України на рубежі століть (1991-2009 рр.) (історичний нарис створення системи кадрових органів Збройних сил України) / В. Жолукевський, А. Медвідь, В. Мазур. Київ, 2009. 439 с.
37. Власюк О., Кононенко С. Кремлівська агресія проти України. Київ: НІСД, 2017. 304 с.
38. Воєнна безпека України на межі тисячоліть. Київ: Стилос, 2002. 394 с.
39. Воеца В. Душпастирська опіка медиків та військовослужбовців в українських військових госпіталях. *Українське військо: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. I Міжнар. наук.-прак. конф., 27 листопада 2020 р.* Київ, 2020. С. 191-192.
40. Воробйов Г. Створення та розвиток Сухопутних військ Збройних сил України (1991-2005 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2014. 18 с.
41. Вставська Т. Адміністративно-правовий статус осіб, які брали безпосередню участь в антитерористичній операції в Україні. Дис. д-ра філософії. Кропивницький, 2020. 180 с.
42. Гапесєва О. Формування законодавчої бази на першому етапі військового будівництва в Україні. *Військово-науковий вісник.* 2002. № 6. С. 74-78.
43. Голопатюк Л. Здобутки, проблеми, перспективи. *Україна – НАТО.* 2004. № 4. С. 44-49.
44. Гусак Ю., Кліщевський М. Становлення системи воєнно-наукових досліджень у незалежній Україні: 1991-2013 роки. *Наука і оборона.* 2013. № 4. С. 33-42.
45. Дашкевич О. Вищий офіцерський корпус: історія створення та комплектування. Київ, 2015. 285 с.

46. Дерікот О., Клименко В., Козинець І. Співробітництво Збройних сил України з НАТО: досвід минулого та перспектива на майбутнє. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 127-143.

47. Добробати / К. Гладка, Д. Громаков, В. Миронов. Харків, 2016. С. 107-111.

48. Думенко М. Функціонування служб (підрозділів) персоналу Збройних сил України у 2011-2018 рр. в умовах мирного часу та особливого періоду. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4. С. 120-129.

49. Євсєєв І., Пашкова О. Розвиток законодавства України щодо участі Збройних сил України в антитерористичній операції під час її проведення. *Актуальні проблеми обороноздатності України та шляхи їх вирішення з урахуванням досвіду антитерористичної операції: Зб. мат. наук.-практ. конф., 24 червня 2015 р.* Київ, 2015. С. 24-26.

50. Євсєєв І. Щодо правового статусу учасників добровольчих формувань, які виконували завдання антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях (2014-2018). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4. С. 34-45.

51. Збройні сили незалежної України: Перші 10 років (1991-2001) / За ред. В. Бринцева. Київ, 2006. 378 с.

52. Історія українського війська (1917-1995). Упорядник Я. Дашкевич. Львів: Світ, 1996. 840 с.

53. Карта Севастополя: триумф президентів, трагедія України (Експертна оцінка. 31.01.1997 р.) / С. Кудряшов, С. Одарич, Ю. Оробець, М. Томенко. Київ: Фонд «Українська перспектива», 1997. 28 с.

54. Касьянов Г. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії. Київ, 2008. 432 с.

55. Кириченко С. Генеральний штаб Збройних сил України: історія та сучасність. Київ, 2007. 128 с.

56. Кобзар А. Становлення та розвиток структур виховної роботи у Збройних силах України (1991-2011 рр.). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2013. 16 с.

57. Кондратенко О. Державне регулювання соціального захисту учасників антитерористичної операції та членів їхніх сімей. Дис. канд. наук із держ. управл. Київ, 2019. 280 с.

58. Кондратенко О. Процес ядерного роззброєння і Україна. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ. Серія: економіка, право, політологія, туризм*. Т. 2. № 4. Київ, 2017. С. 75-79.

59. Костенко Ю. Історія ядерного роззброєння України. Київ, 2015. 464 с.

60. Кузьмук О. Формування та еволюція Воєнної організації (сектору безпеки і оборони) України (1991-2012). Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 2013. 436 с.

61. Куравський В. Формування військ повітряної оборони України (1994-1996 рр.). *Воєнно-історичний вісник*. 2011. № 2. С. 37-41.

62. Литвин В. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). Київ, 2001. 560 с.

63. Лібанова Е., Дмитренко М. Чому саме Донбас став місцем національної трагедії? Пошук неполітизованої відповіді на політичні питання. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. Вип. 5/6. Київ, 2015. С. 4-56.

64. Маначинський О., Онищук В., Пронкін Є., Соколов А. Збройні сили України: стан та перспективи розбудови. *Серія «Наукові доповіді»*. Вип. 27. Київ, 1994. 57 с.

65. Машовець К. Сухопутні війська Збройних сил України: від радянських угруповань до окремого виду військ: історія становлення. *Будівництво Збройних сил України: історичний аспект* / За ред. І. Фурмана. Київ, 2011. С. 47-53.

66. Мельник О. Міжнародна миротворча діяльність України впродовж 1992-2005 рр. *Вісник НАДУ*. 2005. № 3. С. 446-449.
67. Мойсеев С. Международно-правовые основы сотрудничества стран СНГ. Москва: Юрист, 1997. 260 с.
68. Нашивочников О. Створення основ Військово-морських сил України (1991-1994). Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2016. 20 с.
69. Новікова В. Місце та роль жінок у волонтерському русі в період проведення АТО. *Военно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 38-49.
70. Папікян А. Види Збройних сил України: історія розвитку. Львів, 2001. 50 с.
71. Папікян А. До історії будівництва Збройних сил України (1991-1999 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2007. № 9. С. 121-129.
72. Перепелиця Г. Без'ядерний статус і національна безпека України. Київ, 1998. 108 с.
73. Перепелиця Г. Російська воєнна агресія проти України: міжнародний та внутріполітичний контекст. *Україна дипломатична*. Вип. 15. Київ, 2014. С. 375-386.
74. Перепелиця Г. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.
75. Пилип В. Адміністративно-правовий статус учасників антитерористичної операції. Дис. д-ра філософії. Ужгород, 2018. 200 с.
76. Покотило О. Створення Збройних сил України: історіографія. Автореф. дис. канд. іст. наук. Київ, 2012. 20 с.
77. Попко С. Міжнародне співробітництво Міністерства оборони України та Збройних сил України в 1991-2019 рр. Київ, 2020. 327 с.
78. Прийдун С. Проблема розподілу чорноморського флоту СРСР у зовнішній політиці України (1991-1997 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Сер. *Історія*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2018. Вип. 2, ч. 1. С. 113-120.

79. Руснак І., Крюков М., Кохно В. Будівництво Повітряних сил Збройних сил України: Питання теорії та практики. *Наука і оборона*. 2005. № 4. С. 8-13.
80. Руснак І., Меліхов О. Оборонна реформа в Україні: здобутки та горизонти. *Наука і оборона*. 2018. № 1. С. 3-10.
81. Русначенко А. На шляху до національної армії (1989-1992). Київ, 1992. 77 с.
82. Світова гібридна війна: український фронт / За заг. ред. В. Горбуліна. Харків, 2017. С. 311-326.
83. Сегеда С. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI ст.). Рівне, 2012. 505 с.
84. Ситник Г. Збройні сили України у сучасних воєнно-політичних умовах. *Військо України*. 1995. № 7/8. С. 10-13.
85. Сокаль І. Будівництво Військ оборони повітряного простору України: перша спроба об'єднання Військово-повітряних сил та Військ протиповітряної оборони (1991-1994). *Вісник Національної академії оборони*. 2006. № 2. С. 50-53.
86. Стасюк Ю. Волонтерська допомога українським добровольчим формуванням на початку антитерористичної операції. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 4. С. 15-33.
87. Стасюк Ю. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014-2015 рр.). Дис. канд. іст. наук. Київ, 2018. 281 с.
88. Сухошин М. Початок будівництва Збройних сил Російської Федерації (1991-1993). *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова: Історичні науки*. Вип. 6. Київ, 2010. С. 149-153.
89. Таранець С. Досвід підготовки фахівців для десантно-штурмових військ (1991-2018). *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 2. С. 88-98.
90. Ткачук А. Збройні сили як фактор національної безпеки України у діяльності політичних партій у 1991-2014 роках. Львів: Нац. акад. сухопут. військ, 2019. 293 с.

91. Томчук О. Державне регулювання волонтерського руху на допомогу Збройним силам України (2014-2017). *Воєнно-історичний вісник*. 2017. № 3. С. 40-44.
92. Україна: утвердження незалежної держави (1991-2001) / Н. Барановська, В. Верстюк, С. Віднянський. Київ, 2001. 704 с.
93. Усна історія російсько-української війни (2014-2015 рр.) / За заг. ред. В. Мороко. Вип. 1. Київ, 2015. 176 с.
94. Хижняк В., Кохно В. Воєнна наука в Україні: здобутки та перспективи. *Наука і оборона*. 2009. № 1. С. 8-14.
95. Чорна І. Духовна опіка у Збройних силах України за досвідом країн НАТО. *Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива: Зб. мат. Міжн. наук.-практ. конф., 1-2 грудня 2016 р.* Київ, 2016. С. 113.
96. Чорний В. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку. Ніжин: ТОВ Видавництво «Аспект-Поліграф», 2009. 368 с.
97. Шануймося, панове офіцери: До 10-річчя створення Спілки офіцерів України: 1991-2001. Київ, 2001. С. 8-15.
98. Шевчук В. Історіографія створення та розвитку Збройних сил України в 1991-2014 рр. *Воєнно-історичний вісник*. 2019. № 1(31). С. 55-72.
99. Шерпаєв В. Сотрудничество стран СНГ: военный-правовой аспект. *Московский журнал международного права*. 1998. № 1. С. 43-60.
100. Якимович Б. Збройні сили України: Нарис історії. Львів, 1996. 359 с.